

Наталія Урсу

Іван Гуцул

ВОЛОДИМИР ГАГЕНМЕЙСТЕР
ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ

Кам'янець-Подільський
2015

ББК

УДК

Автори: Урсу Н., Гуцул І. Володимир Гагенмейстер. Життя і творчість.

Рецензенти: Соколюк Л., доктор мистецтвознавства, професор,
Романенкова Ю., доктор мистецтвознавства,
професор,
Захарчук-Чугай Р., доктор мистецтвознавства,
професор.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету
Імені Івана Огієнка
(протокол № від 2015 р.)*

У монографії здійснюється розгляд віх життя, культурного, творчого і педагогічного доробку видатного подільського художника-педагога Володимира Гагенмейстера та його значення для культурно-мистецької, реставраційної та пам'яткоохоронної справи України. Впроваджуються у науковий обіг невідомі досі факти біографії і художні твори митця, що суттєво поповнює джерелознавчу базу дослідників українського мистецтва. Самого художника можна справедливо визнати науковцем і документалістом у царині художньої діяльності та краєзнавства, популяризації об'єктів творчості серед студентів, отже художня діяльність В. Гагенмейстера є ваговою складовою культурно-мистецької спадщини народу. Видання допомагає усвідомити винятковість творчого доробку митця, який дотепер залишався майже в тіні і використовувався як другорядний, допоміжний в інших дослідженнях матеріал. Книга містить деякі архівні візуальні матеріали, які ще ніколи не публікувалися та можуть бути використані спеціалістами, шанувальниками мистецтва й читачами широкого кола інтересів.

СКОРОЧЕННЯ.....4

ВСТУП.....П

омилка! Закладку не визначено.

**РОЗДІЛ 1 КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ У СВІТЛІ
ІСТОРИЧНИХ, ЛІТЕРАТУРНИХ ТА АРХІВНИХ
ДЖЕРЕЛ.....11**

**РОЗДІЛ 2 МИСТЕЦЬКЕ ОТОЧЕННЯ ТА ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ
В. ГАГЕНМЕЙСТЕРА**

2.1. Культурне життя Кам'янецьчини кінця ХІХ – середини ХХ століття ... 25

2.2. Роль фахового оточення у розвитку особистості митця 348

2.3. Професійний мейнстрім та життєпис В. Гатенмейстера 45

**РОЗДІЛ 3 В. ГАГЕНМЕЙСТЕР І ХУДОЖНЬЯ ОСВІТА
КАМ'ЯНЕЧЧИНИ**

3.1. Діяльність Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи 68

3.2. Педагогіка мистецтва В. Гатенмейстера..... 85

**РОЗДІЛ 4 ХУДОЖНЬО-КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ
ТВОРІВ В. ГАГЕНМЕЙСТЕРА**

4.1. Видавнича справа та інші види діяльності художника.....100

*4.2. Класифікація об'єктів зображення та художньо-композиційні
характеристики творів митця.....116*

*4.3. Значення культурно-мистецької діяльності В. Гатенмейстера для сучасного
краєзнавства, регіоназнавства та пам'яткоохоронної справи.....128*

ПІСЛЯМОВА.....

Помилка! Закладку не визначено.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	143
--	------------

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ВУАН	–	Всеукраїнська Академія наук – 1921-1929 роки
ДАВО	–	Державний архів Вінницької області
ДАХО	–	Державний архів Харківської області
ДІАХО	–	Державний історичний архів Хмельницької області
ІНО	–	Інститут народної освіти
КПДІМЗ	–	Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
КПДМА	–	Кам'янець-Подільський державний міський архів
КПХППШ	–	Кам'янець-Подільська художньо-промислова профшкола
ЛБС	–	Львівська бібліотека ім. Стефаника АН України
НІАЗ	–	Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»
НМУНДМ	–	Національний музей українського народного декоративного мистецтва
НХМУ	–	Національний художній музей України
ПААП	–	Приватний архів А. Прияна
ПАП	–	Приватний архів І. Пустиннікової
ПАОЕ	–	Приватний архів О. Ерн-Гагенмейстер
УПІ	–	Український поліграфічний інститут м. Харкова
ХДНБ	–	Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка
ХОХМ	–	Хмельницький обласний художній музей
ХШ	–	фонди Кам'янець-Подільської дитячої художньої школи
ЦДІАК	–	Центральний державний історичний архів у Києві
ЦДІАУК	–	Центральний державний історичний архів України
ЦДАМЛМУ	–	Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

A PAU I PAN – Archiwum Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (Архів Польської академії майстерності і Краківського відділу польської національної академії наук в Кракові)

BN PAU I PAN – Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie (Наукова бібліотека Польської академії майстерності і Польської національної академії наук в Кракові)

BUŁ – Biblioteka Uniwersytetu w Łodzi (Бібліотека Лодзького університету)

MNK – Muzeum Narodowe w Krakowie (Національний музей у Кракові)

ВСТУП

Важливою ознакою розвитку української художньої культури є дослідження й охорона культурно-мистецької спадщини. Умови виникнення та екзистенції пам'яток духовної і матеріальної культури на землях України, специфічні історико-національні процеси зумовлюють особливі шляхи та підходи до збереження, охорони й використання вітчизняного культурного доробку у належних цивілізованих межах. Питання культурної спадщини Кам'янецьчини, вплив її на становлення та розвиток національної системи освіти набуває неабиякої актуальності. Виховний потенціал мистецтва міститься у самій його суті та пояснюється тим, що емоційний чинник, естетичні ідеали особистості – первинні відносно інтелекту у формуванні духовних інтересів, ставлення до світу взагалі.

У відродженні української культурної спадщини особлива увага надається творчості митців, які присвятили своє життя документальному відтворенню пам'яток старовини, ретельно зберігаючи для сучасного та майбутнього найкращі зразки минулих століть, а також створенню освітніх художніх осередків для ознайомлення з ними молодого покоління. Одним із представників цієї мистецької плеяди є подільський художник Володимир Миколайович (Карл Рихард) Гагенмейстер (1887-1938), який залишив після себе значну кількість цінних художніх та краєзнавчих матеріалів.

Проблема дослідження мистецького доробку художників Кам'янецьчини є актуальною тому, що до сьогодення часу в ній залишилося багато нез'ясованих обставин, невідомі імена видатних художників та митців-педагогів, їх методи та прийоми популяризації мистецтва. Дотепер ці питання знаходилися майже поза увагою сучасних науковців.

Даний матеріал є складовою загальної проблеми дослідження мистецької спадщини художників Поділля з метою узагальнення творчого досвіду окремих художників та систематизації методів і прийомів, які використовували митці-педагоги у своїй художньо-педагогічній діяльності. Вивчення культурно-

мистецької діяльності художників Кам'янецьчини дасть змогу краще та глибше усвідомити українське мистецтво, яке синтезувало в собі впливи Росії, Польщі та країн Сходу і постало як міцне, стійке творіння нашого народу.

Паралельний розгляд сучасних В. Гагенмейстеру художників, об'єднаних аналогічним добром зображень, підтверджує, що доробок жодного з них не вирізняється подібною системністю, логічністю та послідовністю. Їх творчість радше залежить від того, хто замовляє, від регіону проживання автора, або демонструє певний емоційний стан. Це дозволяє усвідомити винятковість культурно-мистецького доробку В. Гагенмейстера, який дотепер залишався майже в тіні і використовувався як другорядний, допоміжний у інших дослідженнях матеріал.

Сьогодні настав час відкрито визначити його належне місце у значному діапазоні праць дослідників галузі пам'яткознавства та регіонознавства. Самого художника можна справедливо визнати науковцем і документалістом у царині художньої діяльності та краєзнавства, популяризації об'єктів творчості серед студентів.

Мистецька діяльність В. Гагенмейстера є ваговою складовою культурно-мистецької спадщини народу. Вона відкриває перспективи використання створених ним художніх образів давнини у пам'яткоохоронній справі та впровадження досліджуваних матеріалів у регіонознавство.

Представлена на розсуд читача монографія, в якій здійснена спроба проаналізувати життя і мистецький доробок видатного подільського художника-педагога Володимира Миколайовича Гагенмейстера, – результат багаторічних наукових розвідок авторів. Накопичення і аналіз матеріалів з обраної теми здійснювався впродовж кількох етапів:

- ❖ 2002-12 роки – добір і систематизація даних з бібліотек, архівів та приватних збірок України;

- ❖ 2006-13 роки – публікація опрацьованих матеріалів у фахових збірниках та наукових виданнях, участь в міжнародних конференціях з паралельною працею в бібліотеках і архівах;
- ❖ 2013-2014 роки – праця над монографічним виданням, продовження публікацій та апробацій наукових даних на міжнародних конференціях (Україна, Болгарія, Польща).

У процесі дослідження життя та художньо-педагогічної діяльності Володимира Гагенмейстера насамперед використовувалися неопубліковані матеріали, Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Харківської області, Державного історичного архіву Хмельницької області, Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, Кам'янець-Подільського міського державного архіву, Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», Національного музею українського народного декоративного мистецтва, Національного художнього музею України, Приватного архіву Б. Негоди, Приватного архіву А. Прияна, Приватного архіву І. Пустиннікової, Приватного архіву О. Ерн-Гагенмейстер, Хмельницького обласного художнього музею, фондів Кам'янець-Подільської дитячої художньої школи, Центрального державного історичного архіву в м. Києві, Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Архіву Польської академії майстерності і Краківського відділу польської національної академії наук в Кракові, Національного музею у Кракові та ін.

Водночас опрацьовувалися друковані публікації за темою в науковій бібліотеці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Національній бібліотеці України ім. Вернадського, Львівській бібліотеці ім. Стефаніка АН України, Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка, Бібліотеці Лодзького університету та ін.

У наукових фахових та інших виданнях України і за кордоном авторами опубліковано п'ятнадцять статей, що містять як комплексне дослідження

культурно-мистецької спадщини В. Гагенмейстера, так і певні аспекти його професійної, художньої та просвітницької діяльності. Результати розвідок апробовувалися на десяти Міжнародних конференціях з виданням доповідей в наукових збірниках.

У монографії здійснюється розгляд творчого і педагогічного доробку Володимира Гагенмейстера та його значення для культурно-мистецької, реставраційної та пам'яткоохоронної справи України. Також впроваджуються у науковий обіг невідомі досі факти біографії і художні твори митця, що суттєво поповнюють джерелознавчу базу дослідників українського мистецтва. Книга містить деякі архівні візуальні матеріали, які ще ніколи не публікувалися та можуть бути використані спеціалістами, шанувальниками мистецтва й читачами широкого кола інтересів.

Роботі над монографією сприяла доброзичливість, вітальність та допомога багатьох осіб та інституцій.

Сердечні й теплі слова подяки складаємо сім'ї Володимира Гагенмейстера: доньці Ользі Ерн-Гагенмейстер, внучці Валентині Бишкевич, правнуку Ярославу Бишкевичу за безцінний внесок в скарбничку пам'яті про батька, діда і прадіда. За самовіддану допомогу під час кропіткого збору фактологічного матеріалу, за надання надзвичайно цінних документів приватного архіву, а також за розповіді-згадки про батька – Володимира Миколайовича, маму – Варвару Корецьку та багатьох інших осіб з мистецького оточення того часу.

Особливо вдячні за змістовні консультації доктору мистецтвознавства, професору М.Є. Станкевичу, кандидату мистецтвознавства, професору О.Д. Чуйку (Івано-Франківськ), доктору мистецтвознавства, професору М.Р. Селівачову, доктору мистецтвознавства, професору О.Я. Боднару (Львів).

За можливість вести плідну дослідницьку діяльність, сприяння й допомогу щиро вдячні ректорові Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка професору А.С. Копилову, рідному факультету і колегам з кафедри мистецьких дисциплін тощо.

Своїми знаннями і порадами допомагали наукові працівники кафедри мистецьких дисциплін університету: кандидат архітектури, доцент І. Березіна, кандидат мистецтвознавства, доцент І. Підгурний, кандидат мистецтвознавства, ст. викладач А. Бренюк та ін.

Проведення розвідок стало можливим завдяки зичливості керівництва і працівників Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Л. Кравчук), Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» (В. Фенцур, Г. Ківільша, Г. Осетрова), Кам'янець-Подільського міського державного архіву, фондів Кам'янець-Подільської дитячої художньої школи (О. Савчук), Хмельницького обласного художнього музею, Державного історичного архіву Хмельницької області, Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Харківської області, Національного музею українського народного декоративного мистецтва, Національного художнього музею України, Центрального державного історичного архіву в м. Києві, Центрального державного історичного архіву України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Архіву Польської академії майстерності і Краківського відділу польської національної академії наук в Кракові, Національного музею у Кракові та ін.

Монографія інтегрувала доброзичливі зусилля багатьох людей, поєднаних любов'ю до мистецтва і бажанням зберегти для нащадків як українську спадщину, так і відомості про видатного представника подільського мистецтва, художника-педагога Володимира Гагенмейстера. Плекаємо надію, що матеріали даної публікації будуть використані при подальших наукових та мистецтвознавчих розвідках і послугують збагаченню духовної, культурної та мистецької спадщини нашого народу.

РОЗДІЛ 1

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ У СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ, ЛІТЕРАТУРНИХ ТА АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

Для реалізації даного підрозділу, присвяченого висвітленню максимально повної картини стану досліджуваної теми у працях науковців, було здійснено пошук та аналіз існуючих на даний момент джерел: мистецтвознавчих, історичних, культурологічних, загальнолітературних, а також архівних.

Складний, але досить короткий, життєвий шлях Володимира Миколайовича Гагенмейстера відзеркалено певною мірою в публікаціях вчених і літераторів різних галузей, серед яких були краєзнавці Л. Баженов; історики А. Паравійчук, А. Квятковський, О. Завальнюк, О. Комарницький та інші, що у своїх виданнях торкалися окремих фактів з біографії видатного на теренах Поділля митця, художника-педагога, колекціонера, краєзнавця, науковця та громадського діяча.

Всі джерела діляться на писемні та візуально-іконографічні. До писемних можна віднести весь діапазон опублікованих, рукописних і архівних матеріалів, зафіксованих і записаних на папері, що містять різнобічну інформацію про художника.

До візуально-іконографічних матеріалів відносяться як авторські образотворчі композиції, що висвітлюють зображення архітектурних пам'яток регіону, портрети діячів, так і копії видів народного мистецтва Поділля, типів подільських селян, орнаментальні мотиви тощо.

У процесі аналізу усього компендіуму писемних і архівних джерел видалося доцільним запропонувати їх поділ на наступні групи:

1. Публікації самого В. Гагенмейстера, що містять результати його етнографічних розвідок та автолитографічні ілюстрації цих книжок.

2. Матеріали, присвячені безпосередньо життєвому шляху та творчій діяльності В. Гагенмейстера.

3. Публікації, які торкаються будь-яких відомостей про художника.

4. Статті й матеріали, розміщені в енциклопедичних джерелах.

5. Видання, що опосередковано впроваджують розвідників у генезу і розвиток культури на Поділлі, зокрема на Кам'яниччині.

6. Архівні матеріали й джерела, що висвітлюють невідомі сторінки творчого життя майстра.

До першої групи можна віднести друковані Гагенмейстером типографським способом книжки, альбоми, окремі автолітографії, серії поштових листівок. У приватному архіві дочки В. Гагенмейстера Ольги Ерн зберігаються статті, написані науковцями в різний час, фотографії, літографічні аркуші, а також унікальні альбоми «Настінні паперові прикраси Кам'яниччині»¹, «Настінні розписи Кам'яниччині»², «Гутне скло»³, «Говтри західного Поділля», «Мистецтво Єгипту»⁴, «Прикраси Подільських метрик XVIII ст.»⁵, «Вишивка низзю с. Орлівка на Тульчинщині»⁶ та інші, видані В. Гагенмейстером у стінах Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи. Такого роду поодинокі публікації зберігаються як у бібліотеках і музеях країни, так і у приватних збірках шанувальників його творчості.

До другої групи відносяться, насамперед, видання, що присвячені безпосередньо особистості та творчому шляху Володимира Гагенмейстера.

Першим до одного з аспектів діяльності В. Гагенмейстера звернувся видатний український мистецтвознавець М. Станкевич, який, досліджуючи мистецтво витинанки на теренах України, ще у 1980 році згадав про діяльність В. Гагенмейстера в галузі збереження та аналізу виняткового явища вітчизняного народного та декоративного мистецтва – традиційної витинанки. М. Станкевич

¹ ПАОЕ – Гагенмейстер В.М. Настінні паперові прикраси Кам'яниччині. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930

² Гагенмейстер В. Настінні розписи Кам'яниччині / В. Гагенмейстер. – Кам.-Под.: Художньо-промислова школа, 1930. – 63 с.

³ ПАОЕ – Поділля. Гутне скло / за ред. В. Гагенмейстера і М. Олійника, обгортка і малюнки В. Гагенмейстера. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.

⁴ ПАОЕ – Гагенмейстер В.М. Мистецтво Єгипту в малюнках. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.

⁵ ПАОЕ – Прикраси подільських метрик XVIII ст. (матеріали до вивчення української графіки) / за ред. В. Гагенмейстера і М. Олійника. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930

⁶ ПАОЕ – Вишивки низзю с. Орлівка на Тульчинщині. / за редакцією В. Гагенмейстера та проф. В. Герасименка; текст В. Гагенмейстера, малюнки учня К. Ременюка. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1929. – 35 с. : 25 іл.

звернув увагу спеціалістів та науковців на дослідницьку спадщину В. Гагенмейстера, відкрив скарбничку паперових прикрас, зібраних Гагенмейстером під час етнографічних мандрівок на землях Поділля⁷.

Серед авторів, які займалися дослідженням творчості деяких художників і оцінкою їх вкладу в розвиток національної художньої освіти, можна назвати Ольгу Володимирівну Ерн (Гагенмейстер) – доньку кам'янецького художника, директора художньо-промислової школи (пізніше технікуму) в Кам'янці-Подільському, графіка і кераміста Володимира Гагенмейстера. О. Ерн збирає відомості про батька та публікує матеріали у мистецьких виданнях України. Знаменною стала її публікація «Закоханий в Поділля», яка була першою серйозною спробою відродити особу митця у пам'яті багатьох поколінь українського народу⁸.

Останнім часом до пошукових робіт долучився правнук художника, Ярослав Бишкевич, який теж публікує матеріали, пов'язані з життям і творчістю славетного прадіда⁹.

У 2000 році була видана друком стаття С. Білоконя «Білі круки» Подільського друкарства», де висвітлюються життєві й творчі шляхи В. Розвадовського, В. Гагенмейстера, М. Роота, К. Кржемінського, аналізується їх внесок в українське мистецтво та художньо-педагогічну скарбницю народу. Різнобічний розгляд творчої спадщини В. Гагенмейстера, що здійснив український дослідник¹⁰, містить ґрунтовний, достатньо глибокий, але стислий аналіз творчої діяльності, життєвого шляху та мистецької спадщини художника у контексті існування художньо-промислової школи в Кам'янці-Подільському.

⁷ Станкевич М.Є. Витинанка як вид народної художньої творчості / М.Є. Станкевич // Образотворче мистецтво. – 1980. – № 5. – С. 24-28.

⁸ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

⁹ Бишкевич Я. Репресована школа : До 105-річчя з дня заснування Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи / Я. Бишкевич // «Нескорені» : Часопис Співки політичних в'язнів України. – листопад 2010. – С. 5.

¹⁰ Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства // С. Білокінь // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 2000. – С. 33-45 : іл.

Дослідження видавничої справи та поліграфічної творчості В. Гагенмейстера, як характерного послідовника виготовлення книжок у французькій манері «livre d'artiste» здійснює Ю. Табенська в публікації «Традиції жанру «livre d'artiste» у видавничій діяльності В. М. Гагенмейстера»¹¹. Автор звертає увагу й обґрунтовує власні висновки про серйозний внесок художника-графіка у формування вітчизняної видавничої справи, а також доводить своє припущення про те, що він є, можливо, єдиним в Україні на той час, хто наслідував традиції жанру «livre d'artiste» (з фр. «книга художника»), який виник у Франції на рубежі XIX і XX століть.

Магістральні події з життя і творчості В. Гагенмейстера висвітлені в історичних нарисах О. Завальнюка і О. Комарніцького «Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського : політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини»¹².

Безперечний інтерес викликає стаття Є. Котляра «Вырванные еврейские страницы: по следам изданий по иудаике Владимира Гагенмейстера», що розкриває невідомі дотепер сторінки атмосфери тієї великої подвижницької роботи, котру почали Гагенмейстер, його колеги і учні в Кам'янці-Подільському. Автор торкається матеріалів, що висвітлюють працю художника-науковця над дослідженням пам'яток єврейського мистецтва, які він не відділяв від українського, вважаючи це єдиною культурною спадщиною регіону. Особливо автора зацікавили розвідки Гагенмейстером розписів Смотрицької синагоги та надгробків (мацеви) цвинтарів краю¹³.

¹¹ Табенська Ю.О. Традиції жанру «livre d'artiste» у видавничій діяльності В. Гагенмейстера / Ю.О. Табенська // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору : збірник наукових праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 212 с. – С. 143-147.

¹² Завальнюк О.М. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського : політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини : Історичні нариси. – Вип.1. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. – 316 с.

¹³ Котляр С. Вырванные еврейские страницы: по следам изданий по иудаике Владимира Гагенмейстера / С. Котляр // ЦАЙТШРИФТ. Журнал по изучению еврейской истории, демографии и экономики, литературы, языка и этнографии. – Мінск-Вільнюс : Petro Ofsetas, 2012. – Т. 7 (2). – С. 64-81.

Третя група містить публікації, що опосередковано торкаються будь-яких відомостей про художника. Донька художника К.І. Кржемінського Л.К. Камінська розповідає про трагічне життя свого батька, про його творчий та педагогічний доробок¹⁴. Ці відомості також необхідні, оскільки творчий і життєвий шляхи соратників В. Гагенмейстера і К. Кржемінського нерозривно пов'язані між собою упродовж багатьох років.

А. Г. Паравійчук¹⁵ є одним із провідних дослідників культури та освіти на Поділлі. Він приділяє пристальну увагу не лише діяльності художньо-промислової школи, але й висвітлює особистість В. Гагенмейстера як митця та людини, що несе народу просвітницькі й культурні ідеї.

Займалися вивченням цієї проблеми К. Дегтяр¹⁶, науковці В. В. Перепадя, Ю. П. Лашук¹⁷, М. І. Конишева¹⁸, викладачі Кам'янець-Подільського державного університету О. М. Завальнюк¹⁹, Ю. В. Телячий, О. Б. Комарніцький²⁰ та ін.

В. В. Рубан у 1990 році випускає книгу «Забытые имена»²¹. У книзі йде мова про невідомих чи забутих українських художників, життя і діяльність яких мало або зовсім не вивчені.

¹⁴ Камінська Л. К. Короткий життєопис художника Кржемінського К. І. / Л.К. Камінська // Подільське братство, 1993. – №3. – С. 55-56.

¹⁵ Паравійчук А. Г. Кам'янець-Подільський від минулого до сучасного. Хронологія основних подій / А. Г. Паравійчук // Подільське братство. – 1993. – №3. – С.16-25; Паравійчук А. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність / А. Паравійчук // Тези доп. історико-краєзнавчої конф. – Хмельницький, 1965. – С. 110-111 та ін.

¹⁶ Дегтяр І. Культурно-просвітницька діяльність В. К. Розвадовського на Поділлі / І. Дегтяр // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам.-Под., 1985. – С.15-16; Дегтяр К. Творчий шлях художника / К. Дегтяр // Фортеця. – 15 лютого. – 2001. – С. 12.

¹⁷ Перепадя В. В. Художньо-педагогічна конференція 1926 року / В.В. Перепадя, Ю.П. Лашук // Високе призначення радянського мистецтва. – Львів : Видавниче об'єднання «Вища школа», 1975. – С. 63; Перепадя В.В. З історії художньо-промислової школи в Кам'янці-Подільському / В.В. Перепадя, Ю.П. Лашук // Високе призначення радянського мистецтва. – Львів : Видавниче об'єднання «Вища школа», 1975. – С. 87-106.

¹⁸ Конишева М. Поділля у творчості художника-графіка В.М. Гагенмейстера / М. Конишева // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої сторіччю від дня заснування Кам'янець-Подільського історичного музею заповідника «Музей і Поділля». – Кам.-Под., 1990. – С. 86.

¹⁹ Завальнюк О.М. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського : політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини : Історичні нариси. – Вип.1. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. – 316 с.

²⁰ Комарніцький О.Б. Володимир Гагенмейстер: Кам'янець-Подільський період біографії / О.Б. Комарніцький, О.М. Завальнюк // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору : збірник наукових праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 212 с. – С. 93-98 та ін.

З професійної точки зору педагога, мистецтвознавця і науковця охарактеризована педагогічна діяльність В. Гагенмейстера у статті Н. О. Урсу «Педагогіка мистецтва у спадщині Володимира Гагенмейстера». Вивчається досвід митця-педагога, особливості викладання ним мистецьких дисциплін²². У статтях про художню освіту на Кам'яничині та розвиток подільської ведуги Н.О. Урсу торкається постаті художника у контексті його педагогічної й творчої діяльності²³.

До четвертої групи відносяться скупі біографічні дані енциклопедичного характеру про художників, що містяться у наступних виданнях: в словнику митців-педагогів України та з України у світі (1850-1950) Р. Шмагала відображені короткі біографічні дані про життя і творчість В. Гагенмейстера, а також наводяться приклади поліграфічних видань художника²⁴.

У краєзнавчій праці Л. Баженова «Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.»²⁵, у розділі бібліографії, містяться надто лаконічні дані про художників-графіків Кам'яничини, зокрема згадується й В. Гагенмейстер; в енциклопедичному довіднику «Митці України» за редакцією А. В. Кудрицького розміщена коротка стаття з головними відомостями про біографію та мистецькі уподобання В. Гагенмейстера²⁶; стислий огляд творчості художника

²¹ Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX- начала XX века / В.В. Рубан. – К.: Наукова думка, 1985. – С.133-149.

²² Урсу Н.О. Педагогіка мистецтва у спадщині Володимира Гагенмейстера / Н.О. Урсу // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2002. – С. 216-223.

²³ Урсу Н.А. Художественное образование в Каменце-Подольском в XIX – первой половине XX века / Н.А. Урсу // Философия образования и искусство. III Кагановские чтения. Материалы всероссийской конференции 18 мая 2009 года. – СПб., Санкт-Петербургское философское общество, 2010. – (242 с.). – С. 188-197; Урсу Н.О. Декоративно-прикладное мистецтво / Н.О. Урсу, І.В. Березіна // Вища педагогічна освіта і наука України : історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл. / ред. рада вид. : В.Г. Кремень (гол.) [та ін.] ; редкол. тому : О.М. Завальнюк (гол.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2010. – С. 132-143. Колективна монографія; Урсу Н.О. Кам'янецька ведуга / Н.О. Урсу // Пам'ятки культури України. – К., 2000. – № 3-4. – С. 22-30 : іл.; Урсу Н.О. Міський пейзаж у творчості сучасних митців Кам'яничини / Н.О. Урсу // Сучасне мистецтво: Наук. зб. / Ін-т проблем сучас. мист-ва НАМ України; Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова), А.О. Пучков (заст. голови), О.В. Сіткарьова та ін. – К. : Фенікс, 2010. – Вип. VII. – 368 с. : іл. – С. 333-338.

²⁴ Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст. : структурування, методологія, художні позиції / Р.Т. Шмагало. – Львів : Українські технології, 2005. – 528 с. : іл.

²⁵ Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. : Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с. – С. 137-138.

²⁶ Митці України : Енциклопедичний довідник / За редакцією А. В. Кудрицького. – К., 1997. – 700 с.

В. Гагенмейстера поданий в історико-біографічному довіднику Української академії друкарства (1930-2010)²⁷.

До п'ятої групи належать джерела, що опосередковано торкаються діяльності В. Гагенмейстера. Це, насамперед, публікації, присвячені екзистенції і розвитку художньої школи в Україні. Розгляд психологічної, педагогічної, історичної, мистецтвознавчої літератури свідчить, що з'явилися розвідки, які містять аналіз проблеми вивчення системи художньої освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століття, яка завжди привертала увагу багатьох дослідників.

Певні сторони становлення і формування вітчизняної освіти України висвітлили Л. Байк, В. Борисенко, Л. Вовк, О. Дубасенюк, Н. Калениченко, В. Кремень, І. Курляк, С. Мельничук, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко та ін.

Історію розвитку художньо-естетичного виховання, еволюцію форм і методів навчання образотворчого мистецтва розглядали в своїх дослідженнях В. Бутенко, З. Гіптерс, І. Зязюн, Л. Масол, Н. Миропольська, О. Рудницька та ін.

Педагогічна спадщина українських мистецьких шкіл розглядається в дисертаціях І. Небесника, Л. Проціва, О. Попика²⁸ де висвітлено внесок митців різних регіонів України у розвиток мистецької освіти.

Цілеспрямоване проникнення в логіку і структуру процесу становлення художньої освіти на Поділлі не тільки поглиблює наше розуміння еволюції цього процесу у ХХ столітті, але й допомагає усвідомити його місце, закономірності, тенденції розвитку художньої освіти в Україні.

²⁷ Українська академія друкарства : історико-біографічний довідник (1930-2010) [Текст] / О.В. Мельников. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2010. – 589 с.

²⁸ Попик О.І. Художня освіта України ХХ століття / О.І. Попик // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський. – 2002. – Частина II. – С.130-135; Попик О.І. Художня освіта української діаспори кінця ХІХ – початку ХХ століття / О.І. Попик // Наука і сучасність. – 2002. – №35. – С.166-173; Попик О.І. Мистецька освіта Хмельниччини / О.І. Попик // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – К.: Видавництво УАДУ. – 2001. – №2. – Частина I. – С.271-272; Попик О.І. Подільський художник-педагог / О.І. Попик // Мистецтво та освіта. – 2001. – №4. – С.39-41. Попик О. І. Розвиток художньої освіти на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. І. Попик. – К., 2003. – 22 с.

Проблеми розвитку художньої освіти на Поділлі привертала увагу таких дослідників, як Л. Анохіна, А. Данилюк, К. Дегтяр, П. Жолтовський, Д. Крвавич, Т. Михайлова, А. Чебикін, Р. Шмагало.

До даної групи джерел можна віднести монографію Р. Шмагала «Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст.»²⁹, що є багатоплановим комплексним дослідженням, – чи не найпершою спробою панорамного висвітлення мистецької освіти України у вирішальне століття становлення її сучасного типу – від середини ХІХ ст. до середини ХХ ст. Один з підрозділів монографії присвячений Кам'янець-Подільському мистецько-освітньому осередку, що представлений діяльністю художньо-промислової школи, на фоні якої розгорталася діяльність одного з найяскравіших представників графічної школи Кам'яниччини В. Гагенмейстера.

У дисертації О. Попика «Розвиток художньої освіти на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.»³⁰ послідовно відтворено історію розвитку професійної художньої освіти в Україні від ХІХ до початку ХХ ст., простежено вплив культурно-мистецького життя Поділля досліджуваного періоду на її становлення та внесок провідних митців до розвитку художньої освіти України.

Розкрито специфіку педагогічного процесу в навчальних закладах Поділля. Удосконалено положення щодо місця подільської художньої школи початку ХХ ст. в системі художньої освіти регіону та обґрунтовано напрями їх використання в модернізації мистецької освіти за сучасних умов. У другому розділі дисертації розглянуто проблеми розвитку професійної художньої освіти Поділля на прикладі Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи.

Достатньо глибока стаття Л. Божко про викладання народного мистецтва в художньо-промисловій школі В. Гагенмейстера на Поділлі (1920-1930-ті роки)

²⁹ Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст. : структурування, методологія, художні позиції / Р.Т. Шмагало. – Львів : Українські технології, 2005. – 528 с. : іл.

³⁰ Попик О. І. Розвиток художньої освіти на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. І. Попик. – К., 2003. – 22 с.

висвітлює основні віхи дослідження та вивчення традиційних видів подільського мистецтва під керівництвом директора школи та провідних її викладачів³¹.

Деякі аспекти діяльності українських вищих навчальних закладів мистецького профілю за кордоном були предметом дослідження В. Кременя, М. Мушинки, О. Рудницької.

Певні сторони загальнонаукового та теоретичного планів були висвітлені в працях з проблем історії вітчизняної педагогіки (В. Гомоннай, М. Євтух, В. Кравець, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, О. Рудницька), сучасної мистецької освіти (Д. Крвавич, М. Криволапов, Е. Мисько, Л. Соколюк, О. Сокальський, А. Чебикін).

Значним внеском у дослідження проблеми історії розвитку художньої освіти України став творчий доробок П. Жолтовського, який ввів у науковий обіг недосліджені архівні джерела, розкрив концептуальні засади художньої освіти в навчальних закладах різного типу в XVI-XVIII столітті³².

Неабиякий інтерес викликає ґрунтовна стаття Т.Р. Соломонової про становлення державної системи охорони пам'яток історії, культури та природи на Поділлі (1917-1922), в якій розглядаються і аналізуються видання авторів, що торкалися даної проблеми, фіксуються перші реальні кроки щодо утворення загальнонаціонального пам'яткоохоронного центру в Україні, виникнення Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток. Стаття містить розгляд потужного руху по збереженню пам'яток культури і мистецтва, бібліотек, архівів, маєтків, перлин архітектури і мистецтва в регіоні³³.

Значним джерелом інформації є архіви, державні та приватні колекції, де дотепер зберігаються писемні та іконографічні матеріали, які безпосередньо

³¹ Божко Л. Викладання народного мистецтва в школі В. Гагенмейстера на Поділлі (1920-1930-ті роки) / Л. Божко // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – К. : Унісерв, 2008. – Вип. 24. – С. 69-71.

³² Жолтовський П. Н. Украинское искусство XIV – начала XX вв. : Очерки / П. Н. Жолтовський. – Львов, 1958. – 247 с.

³³ Соломонова Т.Р. Становлення державної системи охорони пам'яток історії, культури та природи на Поділлі (1917-1922) / Т.Р. Соломонова // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К. : АртЕк, 2006. – (304 с.: іл.). – С. 139-151.

відносяться до життя й діяльності В. Гагенмейстера, а також опосередковано торкаються різних сторін його буття і праці.

Насамперед, слід зазначити значущість неопублікованих відомостей з архівів і фондів музеїв регіону: Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник³⁴, Кам'янець-Подільський державний міський архів³⁵, Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»³⁶, Державний історичний архів Хмельницької області³⁷, Хмельницький обласний художній музей³⁸, де в основному концентруються основні автентичні писемні та іконографічні джерела.

Важливими були знахідки авторів у таких музеях і архівах національного значення, як Національний художній музей України³⁹, Центральний державний історичний архів у Києві, Центральний державний історичний архів України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України⁴⁰.

Частина інформації концентрувалася в польських архівах. Варто зазначити, що найбільш вагомі джерела вдалося рошукати у приватних збірках О. Ерн-Гагенмейстер, А. Прияна та І. Пустиннікової. Винятково цінною є колекція

³⁴ КПДІМЗ – Кгр – 1040. – Естамп. Карвасари. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.

³⁵ КПМДА. – Ф. – 1492, оп. 1, спр. 7. – арк. 6 та ін.

³⁶ НІАЗ – Н. Орда. Кам'янець над річкою Смотрич (губ. Подільська) – інв. № 765 та ін.

³⁷ ДІАХО – Ф. 302, оп.1, спр. 9. – Curriculum Vitae В.Н. Гагенмейстера; ДІАХО – Ф. Р – 1492, оп. 1, спр. 4, арк. 1,3, 11,29. – Матеріали художньо-промислової школи; ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 14. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 1. – Новий герб міста Кам'янця-Подільського // Прапор жовтня. – 15 вересня. – 1967. – С. 2 та ін.

³⁸ ХОХМ – ГР-855. – Гагенмейстер. В.М. Триумфальна арка. Фрагмент. – 1920-ті; ХОХМ – ГР-856. – Гагенмейстер. В.М. Тринітарський костел – 1920-ті; ХОХМ – ГР-857. – Гагенмейстер. В.М. Церква. – 1920-ті. ХОХМ – ГР-858. – Гагенмейстер. В.М. Фортеця. – 1920-ті; ХОХМ – ГР-859. – Гагенмейстер. В.М. Арка Кафедрального костелу. – 1920-ті та ін.

³⁹ НХМУ Документально-архівний відділ. Колекція фотографій и репродукцій, зібраних Н. Ф. Біляшевським та Д. М. Щербаківським. – Ф. 33, оп. 3, од. зб.: 1, 3, 4, 6-8, 14-16, 17, 19-25, 27-29, 31-33; НХМУ. – Літографські аркуші видання школи В. Гагенмейстера. – ДО. – Ф. 33, оп. 3. – 24 с. Та ін.

⁴⁰ ЦДАМЛМУ – Адамівка. Доповідь директора технікуму В.М. Гагенмейстера з екскурсії Кам'янець-Подільського худ.-пром. технікуму ім. Г. С. Сковороди до гончарів м. Зінькова і с. Адамівки на Поділлію від 22.09.1924 року (копія Ю. Гаврилюка). – Ф. 397, оп. 1, спр. 3. – 2 с.; ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп.1, спр. 6. – Біографія Володимира Гагенмейстера. – 1 с.; ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп.1, спр. 8. – Гагенмейстер Володимир Миколайович. – 1 с. та ін.

доньки В. Гагенмейстера Ольги Ерн-Гагенмейстер⁴¹, яка представила весь архів, зібраний упродовж довгих років, у розпорядження авторам даної монографії.

У ранг візуально-іконографічних матеріалів входять фотографії родини Ерн-Гагенмейстер, які донька художника збирала упродовж багатьох років. На жаль, зберіглось небагато знімків. Досить значний фотографічний архів батька було конфісковано під час арешту. Усі звернення пані Ольги до КДБ з запитом і проханням повернути архів не дали позитивного результату. Відповідь одна – фотографій немає.

Водночас, художнє життя на Поділлі вказаного періоду, зокрема Кам'янецьчини, не було предметом спеціального дослідження, а головне, не досліджувалася мистецька спадщина одного з видатних її представників – Володимира Гагенмейстера. Науковці лише поверхово торкалися окремих аспектів його діяльності, відокремлено розглядаючи його педагогічну працю в гроні інших художників.

Залишалися невідомими численні сторінки творчого життя, пошуки, які стали основою для становлення і розвитку багатьох учнів митця, а також професійної художньої освіти, музейної, збирацької роботи в регіоні.

Також художньо-просвітницька та мистецька діяльність Гагенмейстера на Поділлі на початку ХХ століття набула значного злету і залишила вагомий слід, що зумовлює необхідність її цілісного вивчення в контексті розвитку українського професійного мистецтва.

⁴¹ ПАОЕ – Владимир Николаевич Гагенмейстер (1887-1938) // Путеводитель по выставке. – Хмельницький : Облполиграфиздат, 1987; ПАОЕ – Вишивки низзю с. Орлівка на Тульчинщині. / за редакцією В. Гагенмейстера та проф. В. Герасименка; текст В. Гагенмейстера, малюнки учня К. Ременюка. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1929. – 35 с. : 25 іл.; ПАОЕ – Гаврилюк Ю. Спогади про В. Гагенмейстера; ПАОЕ – Гагенмейстер В.М. Видавничі знаки Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи, б. р.; ПАОЕ – Гагенмейстер В.М. Мистецтво Єгипту в малюнках. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930 та ін.

ПАОЕ – Шаврін В. Колектив Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи ім. Г.С. Сковороди: Кольоровий шарж. Автолітографія. – К.-П. : КПХПШ, 1926.

РОЗДІЛ 2

МИСТЕЦЬКЕ ОТОЧЕННЯ ТА ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ

В. ГАГЕНМЕЙСТЕРА

2.1. Культурне життя Кам'янецьчини наприкінці ХІХ – в середині ХХ ст.

Для другої половині ХІХ – початку ХХ століття характерна консолідація художніх сил країни в осередках, що мали свої давні історичні й мистецькі традиції. Насамперед, це Київ і Харків, потім Одеса з її Товариством південноросійських художників. Окремо стояли Львів і Ужгород, що перебували у складі Австро-Угорської держави. Маючи певні творчі відмінності, котрі впливали хоча би з того, що майже всі майстри Львова і Ужгорода здобували освіту лише в західноєвропейських художніх закладах, більшість митців різних осередків відчувала свою приналежність до єдиного українського мистецтва.

Ідейність, народність, реалізм стали головними гаслами демократично настроєних митців цього часу. Кінець ХІХ – початок ХХ століття для Поділля, зокрема Кам'янецьчини, характеризувався відродженням інтересу до народної творчості, виникненням мистецьких навчальних закладів, прагненням віднайти національне обличчя на тлі ретроспективізму, пошуків великого стилю в минулих епохах.

Модерн як реакція на еkleктичні запозичення з мистецької спадщини минулого знаходить своє відображення і в подільській культурі. У прихильників модерну був інтерес до відтворення ритмів і форм живої природи у стилізованих орнаментальних мотивах та декорі. Поєднання інтересів митців до національної спадщини та різностильових орнаментальних мотивів спричинило гостре їх зацікавлення народним українським мистецтвом, а особливо формами і традиційними орнаментальними мотивами.

Тому в цей же період на Поділлі з'являються перші ентузіасти, які ставлять за мету створення мистецьких осередків для залучення широких мас населення до художньої культури. ХІХ століття, намагаючись відійти від «старовинної схоластики», вводить багато інновацій. Розробляються доступніші методи і

методики, складаються цілі програми з оволодіння образотворчими дисциплінами. Навчання ведеться поступово з логічною послідовністю, починаючи від найпростіших елементів до складних образів і постановок⁴².

Становлення і розвиток культурно-мистецької діяльності на теренах Кам'янецьчини характеризувалися двома напрямками: а) цехові, ремісничі майстерні та б) осередки вільних художників. Творчість перших базувалася на традиційних народних промислах, які задовольняли попит населення предметами ужиткового мистецтва і була достатньо розвинута і розгалужена на цих землях. Праця вільних художників, яка часто не приносила належного заробітку, зосереджувалася навколо навчальних закладів, де працювала переважна частина представників цієї категорії, оскільки тимчасові приватні замовлення часто не давали можливості отримувати достойну зарплату.

Аналіз умов і мотивів виникнення мистецького осередку на Кам'янецьчині наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст. спричинив розгляд деяких загальних культуротворчих нуртів, необхідних для розвитку всього подільського мистецтва. Тому, художню діяльність митців Кам'янецьчини не варто розглядати окремо від розвитку художньої культури краю і мистецтва в цілому.

Культурні процеси на Кам'янецьчині даного періоду розвивалися в сукупності різноманітних видів мистецтва: зодчества, скульптури, живопису, графіки, декоративно-прикладного мистецтва. Неабияке місце у формуванні творчих особистостей краю відіграли громадські інституції, товариства та мистецькі об'єднання, образотворча освіта, музейна справа та її складова – виставкова діяльність. Велетенську роль в культурному житті регіону відігравали й окремі особистості.

Культурний розвиток краю, зумовлений регіональними чинниками, активно вплинув на формування й рівень художньої спадщини Кам'янецьчини. Період, що розглядається, надзвичайно складний і буреломний, коли не лише історія країни,

⁴² Поділля / Л.Ф. Артюх, В.Г. Балущок, З.Є. Болторович та ін. – К.: Видавництво НКЦ Доля, 1994. – С. 9-11.

але й культура розвивалися під знаком кардинальних зрушень у художній свідомості, поглядах на завдання та мету мистецтва.

Художньо-стилістичні та композиційні характеристики видів образотворчого мистецтва Кам'янецьчини свідчать про їх відповідність мистецьким процесам на всій території Європи, зокрема України, що дозволяє вивести їх до рангу невід'ємної складової національної художньої культури. Водночас, досить чітко виступають і локальні відмінності у творчості кожного митця. Мистецтво регіону формувалося під впливом художніх традицій інших країн, зокрема Німеччини, Польщі, Росії тощо. Європейські освітні тенденції, хоч і опосередковано, все ж мали вплив на становлення професійного мистецтва на Кам'янецьчині.

Характерною особливістю художнього життя регіону наприкінці XIX – поч. XX ст. стало становлення і розвиток музейної справи та, як наслідок, активне розгортання виставкової діяльності майстрів різних видів мистецтв і зібраних для музейних фондів зразків й експонатів. У 1865 році при єпархіальному управлінні на базі Кам'янець-Подільської духовної семінарії був заснований Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет. Одним з представників, що увійшли до його складу, був священник церкви села Глядок Проскурівського повіту М. Орловський (1807-1887), який залишив нащадкам багату творчу спадщину. Ним описано майже всі повітові міста Подільської єпархії. Також він проводив активну науково-літературну діяльність. М. Орловським була зібрана унікальна бібліотека із 2349 рідкісних книг і рукописів, частину з яких він передав Подільській семінарії⁴³.

Піднесення національно-культурного відродження в Україні у 60-90-х рр. XIX ст. стало переломним для розвитку історичного краєзнавства і його організаційних структур. Краєзнавчий рух, тісно пов'язаний з народознавством, поширився за рахунок притоку до історичної галузі різночинців – інтелігентів й

⁴³ Федоренко С.М. Подільський історик М.Я. Орловський / С.М. Федоренко // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 69-70.

аматорів, об'єктивно став виявом просвітництва й національного відродження в нових соціально-економічних і політичних умовах⁴⁴.

Розквіт краєзнавчого руху на Кам'янецьчині вже спостерігається на початку 90-х років XIX ст. Подвижницька діяльність голови історико-статистичного комітету архієпископа Дмитрія і його помічників Ю. Сіцинського (1859-1937) та М. Яворського (1807-1887) перетворила єпархіальний комітет на представницьке і розгалужене історико-краєзнавче товариство.

Архієпископ Дмитрій під час своїх поїздок по Подільській єпархії збирав дані про цікаві історичні та археологічні об'єкти, сприяв збору пам'яток церковної старовини і місцевого народного побуту. Цей священник став ініціатором організатором розчищення залишків скельного монастиря, яке здійснили селяни с. Бакота. Дані розкопки стали базою для створення своєрідного музею.

Надзвичайний інтерес становить «Опис предметів старовини» з Музею Подільського церковного історико-археологічного товариства, складений Ю.Сіцинським у 1909 році і надрукований у типографії Свято-Троїцького Братства⁴⁵. Музей існував з 1890 року, спочатку як Давньосховище старожитностей Подільського Єпархіального історико-статистичного комітету, який було перетворено у 1903 році на Подільське церковне історико-археологічне товариство. У цю колекцію старожитностей спочатку надходили головним чином церковні древності, але не виключалися й інші предмети старовини. Це єдина на Поділлі колекція старожитностей, до якої відносилися пам'ятки археології, історії та етнографії місцевого краю.

Спочатку музей розміщувався у верхній галереї Кам'янець-Подільського кафедрального собору, а з 1903 року, з дозволу Подільського губернатора

⁴⁴ Соловей В.П. Історія музею в 20-30-ті роки / В.П. Соловей // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-15.

⁴⁵ Сіцинській Е. Опись предметовъ старины. Музей Подольскаго Историко-Археологическаго Общества / Е. Сіцинській. – Каменецъ-Подольскъ : Типографія Подольскаго Свято-Троицкаго Братства, 1909. – 105 с.

А. А. Ейлера, розташовувався у казенній, так званій, по-домініканській споруді⁴⁶. У тому ж 1890 році історичний музей було переведено до приміщення Казанського кафедрального собору (колишній кармелітський костел).

Музей мав три відділи: бібліотеку, в фондах якої були книги, що стосувалися історії Поділля, твори російських, польських та інших авторів; архів, у якому зберігалися документи минулого; в третьому відділі знаходилися пам'ятки мови і письма, стародруки XVI-XVIII ст., фото, гравюри, малюнки архітектурних пам'яток, живопис, скульптура, посуд та інші предмети. Члени товариства і прихильники музею збирали все, що мало історичну і культурно-мистецьку цінність. Експонати виходили за встановлені церковні межі й об'єктивно сприяли перетворенню давньосховища в світсько-культурний освітній заклад⁴⁷.

У сузір'ї дослідників культури Подільського краю найяскравіше сяє зоря Юхима Сіцінського (1859-1937). У фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника зберігаються зібрані Сіцінським унікальні колекції подільських вишивок, подільського народного одягу. Він провів значну роботу, створюючи музеї, збираючи матеріали з історії Поділля та їх публікуючи. Його культурологічна спадщина складає близько 200 праць (монографій, статей, нарисів з історичного краєзнавства)⁴⁸. Багато зроблено дослідником і в справі збирання, вивчення та систематизації етнографічних матеріалів Поділля.

Допомогу в організації давньосховища, в поповненні фондів музею новими експонатами надали М. Яворський, Л. Раковський, Й. Ролле, М. Грейм, О. Прусевич⁴⁹, А. Тарнавський, С. Лобатинський та ін. Одним з найвидатніших подільських культурологів є також Й. А. Ролле (1830-1894) – автор серії з 80

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Соловей В.П. Історія музею в 20-30-ті роки / В.П. Соловей // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-15.

⁴⁸ С'їцинській Е. Опись предметовъ старины. Музей Подольскаго Историко-Археологическаго Общества / Е. С'їцинській. – Каменецъ-Подольскъ : Типографія Подольскаго Свято-Троицкаго Братства, 1909. – 105 с.

⁴⁹ Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski. Szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Wilno, 1915. – 106 s.

книг⁵⁰ і нарисів «Історичні оповідання» та ін.; В. К. Гульдман (185-1907) – краєзнавець, статистик, автор публікацій про подільські поселення, пам'ятники старовини⁵¹; М. Й. Яворський, К. В. Широцький та інші.

Активна культурно-мистецька, популяризаторська діяльність викликала пошук інтересу людей до народної й сакральної мистецької спадщини, розвідок у цій галузі, а також сприяла розгортанню художнього життя на цих землях.

У процесі дослідження розвитку художньої культури краю початку ХХ століття не можна залишити поза увагою діяльність на його території громадських інституцій, мистецьких об'єднань і товариств. У березні 1906 р. в Кам'янці-Подільському було засноване товариство «Просвіта», метою якого було піднесення культурного рівня населення Поділля.

Наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. аналогічні культурно-освітні товариства відкривалися на території всієї України (перша «Просвіта» була заснована у Львові в 1868 р.). Товариство займалося організацією бібліотек-читалень, видавництвом популярної літератури, відкриттям загальноосвітніх і фахових шкіл мистецтва та фольклору. Його засновниками були К. Солуха, М. Іванецький та Ю. Сіцінський. У зв'язку з організацією нових, радянських культурно-освітніх установ Подільська «Просвіта» припинила свою діяльність у 1922 р.⁵².

Значну роль у збереженні культурно-національної спадщини відіграла Кам'янець-Подільська духовна семінарія. Там досліджувалася історія, культура, етнографія, фольклор краю. Зібраний фольклорно-етнографічний матеріал використали у своїй творчості С. Руданський («Народні малоросійські пісні, зібрані в Подільській губернії» в 2-х томах, 1852, «Подільське весілля» 1862);

⁵⁰ Rolle J. (Dr. Antoni J.) Zameczki podolskie na kresach multańskich / (Dr. Antoni J.) Rolle. – Warszawa, 1880. – Т. 3. – 290 s.

⁵¹ Гульдман В.К. Памятники старины в Подоліи / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Подольского губерн. правления, 1901. – 401 с.

⁵² Федоренко С.М. Подільська «Просвіта» / С.М. Федоренко, В. М. Вінюкова // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 77-80.

А. Свидницький («Великдень у подолян», 1860); К. Шейковський («Побут подолян», 1860), А. Коціпінський, І. Данильченко, М. Симашкевич, М. Леонтович, М. Білінський, який склав 44 біографії видатних діячів краю, він також автор низки краєзнавчих праць.

Для дослідження культури краю багато зробили В. Б. Антонович, М. І. Петров, М. С. Грушевський, які за заслуги у розвитку краю були обрані почесними членами Подільського історико-археологічного товариства. Культуру краю, зокрема північно-західної його частини, глибоко досліджували видатні етнографи М. Костомаров, П. Чубинський, М. Біляшівський, В. Кравченко, В. Антонович, О. Пчілка (О. Косач).

Мистецько-освітній рух на теренах східних областей України, що перебували у складі Росії, протікав під знаком актуалізації художньо-промислової освіти. Перебудова освіти у сфері образотворчого мистецтва до 1917 р. тут була переважно ініціативою художньої інтелігенції, старанням якої створювалися навчальні заклади⁵³.

Одним з перших навчальних осередків на Поділлі, що давав художньо-ремісничу освіту й сприяв розвитку місцевих народних промислів, зокрема гончарства, була Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа. Виникнення цього освітнього закладу в тодішній провінції царської Росії стало можливим завдяки зусиллям українського художника-передвижника В'ячеслава Розвадовського (1875-1943).

У 1905 році В. Розвадовський влаштував виставку своїх картин у Кам'янці-Подільському; у тому ж році він звернувся в Імператорську Академію мистецтв з проханням про відкриття художньої школи для сільських дітей. Художні класи почали працювати з 1905 р. у приміщенні поряд з давнім сховищем історико-археологічного товариства. Очоловав школу сам Розвадовський, класи існували на кошти, виділені частково Подільською земською управою, а частково на

⁵³ Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст. : структурування, методологія, художні позиції / Р.Т. Шмагало. – Львів : Українські технології, 2005. – 528 с. : іл.

гроші від сплати за навчання і субсидію Петербурзької академії живопису⁵⁴. Значною заслугою школи стала краєзнавча робота, що виконувалася під керівництвом провідних викладачів, відкриття невеликого шкільного музею, використання зібраних експонатів та матеріалів народної творчості у навчальному процесі тощо. Розвадовський захоплено впроваджував не лише у навчальний процес, а й в життя школи народне мистецтво, вдягаючи учнів у вишиванки та капелюхи-брилі.

Культурно-освітнє становлення регіону на початку ХХ ст. відбувалося через історико-краєзнавчий рух, науковим центром якого на Поділлі продовжував залишатися музей. Будучи єдиним у Подільській губернії сховищем старожитностей, він поступово поповнювався матеріалами з археології, історії, етнопредметами церковного вжитку. З 1914 року його переведено в окремий мурований двоповерховий будинок (колишнє духовне училище) в Старому місті.

На другому поверсі розмістилися музейні колекції, на першому – бібліотека, архівні матеріали і склади. Усі його експонати (яких у 1909 р. за даними Ю. Сіцинського було нараховано 7 684) стали основою для створення історичного музею-заповідника⁵⁵.

Зростання інтересу до національних цінностей сприяло подальшому розвитку художньої освіти на Поділлі. Вагомий, неоціненний внесок тут був зроблений мистецтвознавцем, художником-графіком, педагогом В. Гагенмейстером, який став наступником Розвадовського у 1916 році. За часів його керування школа не лише збереглася як навчальний заклад, а й стала важливим культурним осередком, в якому поряд із навчанням велася інтенсивна культурологічна й науково-дослідна робота.

Упродовж всієї своєї діяльності художньо-промислова школа формувала навчальний процес і програми відповідно до свого призначення – розвиток

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Соловей В.П. Історія музею в 20-30-ті роки / В.П. Соловей // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-15.

місцевих народних промислів і вдосконалення мистецького та технічного рівня створюваних виробів. Творчий шлях школи завершив хронологічний розвиток художньо-промислової освіти у східних областях України на початку ХХ ст. Він став яскравим віддзеркаленням процесів, пов'язаних із становленням українського професійного декоративно-прикладного мистецтва⁵⁶.

Школа, навколо якої групувалося художнє життя регіону, її кадри та активна діяльність стали гарним фундаментом і для відкриття в новоствореному першому українському державному університеті мистецьких кафедр. Вихованець художньо-промислової школи Кость Широцький, один з найвизначніших вчених-українознавців того часу, виконував обов'язки професора кафедри українського мистецтва. Кафедру світового мистецтва очолив Ю. Сіцінський, якого з школою пов'язували краєзнавчі справи⁵⁷. З 1919 по 1933 рік історію світового мистецтва в університеті викладав В. Гагенмейстер.

Згадує донька В. Гагенмейстера Ольга Ерн, за спеціальністю теж кераміст-технолог: «Ці спогади я хочу почати з коротенької згадки життя 30-х років у чудовому рідному місті мого дитинства – Кам'янці-Подільському. Він тоді ще вирував спогадами досить близького минулого. Ще діти бавились українськими марками-шагами (були такі маленькі марки-гроші, які ми звали «петлюрівськими»). Ще викладали в колишньому Кам'янецькому університеті (тоді ІНО) і в інших учбових закладах колишні січові стрільці, стрільці УГА, ЧУГА, вояки УНР.

У місті в той час оселилось багато діячів науки і культури – вихідців з Галичини, котрі змушені були перейти Збруч, а також колишні діячі Уряду України. Та й сам Кам'янець-Подільський, як колишнє губернське місто, мав чимало видатних людей і талантів. Відроджувалась українська культура, ще

⁵⁶ Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст. : структурування, методологія, художні позиції / Р.Т. Шмагало. – Львів : Українські технології, 2005. – 528 с. : іл.

⁵⁷ Художня школа від учора до сьогодні : До 100-річчя художньої освіти на Поділлі. – Кам'янець-Подільський : ПП «ВІТА», 2006. – 36 с.

панував дух засновника і першого ректора Університету Івана Огієнка – дух національного відродження. Ще викладали в ІНО відомі професори і доценти В. Геринович, М. Драй-Хмара, Ю. Сіцінський, В. Поліщук та інші. Розквітало українське народне мистецтво»⁵⁸.

В 20-ті рр. ХХ ст. Кам'янець-Подільський жив бурхливим культурним життям. У місті виходили десятки газет і часописів, в яких друкувалися вірші, оповідання, нариси досвідчених та молодих літераторів. Тут робили свої перші спроби В. Сосюра та В. Поліщук, писав статті прозаїк М. Ірчан, творили відомі письменники. Центром культурного життя міста був університет, ідея заснування якого належала академіку В. Вернадському. Він домігся підписання гетьманом Скоропадським відповідного універсалу і в жовтні 1918 р. відбулося урочисте відкриття університету.

Першій річниці університету був присвячений номер найбільшої газети того часу «Україна». В матеріалах місцевої преси знаходимо відомості про публічні лекції провідних професорів вузу, вечори пам'яті Т. Шевченка, студентські свята тощо⁵⁹. Професор І. Огієнко, що обіймав посаду ректора університету, доклав чимало зусиль для заснування університетської книгарні, у якій, зокрема, видавалися науково-популярні лекції викладачів університету, а також праці самого І. Огієнка, спрямовані на популяризацію української мови⁶⁰.

У 20-х роках у Кам'янці-Подільському продовжувався яскравий розвиток музейної справи. В цей період в місті працювали такі музеї: Археологічний (реорганізований у 1920 р. з Подільського церковного історико-археологічного

⁵⁸ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

⁵⁹ Трубочанінов С.В. Відображення в експозиції і фондах музею культурного життя Кам'янця-Подільського в роки громадянської війни / С.В. Трубочанінов // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 83-84.

⁶⁰ Бутник-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво (1917-1941) / Б.С. Бутник-Сіверський. – К. : Наукова думка, 1966. – 221 с.

товариства) – директор Ю. Сіцинський; Природничий музей – директор Я. Регул; Мистецько-промисловий – директор В. Гагенмейстер⁶¹.

Підняття інтересу до краєзнавчої роботи спричинило те, що у лютому 1921 року наказом Кам'янець-Подільського повітового виконкому був створений Комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи, якому підпорядковувалися музеї, архіви та бібліотеки. Спочатку його очолював професор Кам'янець-Подільського університету П. Клименко, а потім професор П. Клепацький. Комітет складався з секцій, серед яких провідними були музейна, археологічно-монументальна та архівна. Повітовий комітет був ліквідований у травні 1922 р.

На створеному ним фундаменті з'явилася окрема установа – Кам'янець-Подільське архівне управління, згодом перейменоване в окружне управління, а ще пізніше в обласний державний архів⁶².

На Кам'яничині впродовж 1908-1922 рр. в різний час у промисловій школі працювали митці В. Розвадовський та М. Роот, художник-графік В. Гагенмейстер, художник-авангардист О. Грен, художники М. Добровольський, І. Захаров, О. Адамович, Г. Журман та багато ін. У 1910-х рр. в Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії викладав каліграфію та малювання відомий український живописець Д. Жудін. У першій половині ХХ ст. художнє життя Кам'яничини розвивалося у світлі загальних культурно-освітніх процесів. Адже митці, які творили в регіоні у зазначений період, не лише брали активну участь у культурній діяльності осередку, але й були провідними педагогами освітніх художніх закладів.

І сьогодні потомки не забувають видатних представників мистецького осередку кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. У стінах сучасної художньої

⁶¹ Соловей В.П. Історія музею в 20-30-ті роки / В.П. Соловей // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-15.

⁶² Гарнага І.В. З історії Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток старовини (1920-1922 рр.) / І.В. Гарнага // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 11-12.

школи педагогічним колективом був створений невеликий музей-кімната історії подільської художньої освіти.

Колекцію музею поповнили експонати, передані родиною Розвадовських та донькою В. Гагенмейстера – О. Ерн. Це родинні фотографії, твори живопису і графіки. Художник С. Кукуруза подарував музею цінну бібліотеку та офортний станок (іл. Б.1.1.). Серед інших експонатів музею численні керамічні та ткацькі вироби учнів школи, а в збірці живопису знаходяться твори відомих митців Т. Яблонської, М. Ліщинера, О. Пламеницького, І. Беклемішевої, С. Грузберга, О. Грена та ін.⁶³.

Доходячи висновків, можна констатувати, що культурно-мистецьке життя Кам'янецьчини у ХХ столітті розвивалося у декількох, висвітлених вище, відносно незалежних напрямках: просвітницька справа, краєзнавча діяльність, особиста творча праця, участь у створенні музеїв, виставок, експозицій. Його органічна структура сприяла розвитку та ґрунтовно впливала на різні сфери художнього життя не лише регіону, але й далеко за його межами.

Художнє життя Кам'янецьчини є наслідком давніх культурних традицій краю. Сфери розвитку культури різних рівнів і напрямків були нерозривно пов'язані з національними регіональними традиціями та водночас вбирали в себе провідні європейські тенденції.

Становлення та розвиток музейної справи Кам'янецьчини стали суттєвим доповненням до загальної картини розвитку кам'янецького культурного осередку ХХ ст., а спрямована діяльність провідних працівників та прихильників краєзнавчої праці забезпечувала збір, дослідження і збереження історичної та культурної спадщини краю, адже Кам'янецьчина – це унікальний в етнокультурному відношенні регіон, який увібрав духовно-культурні надбання не лише українського народу, але й польського, російського, єврейського, молдавського, вірменського.

⁶³ Художня школа від учора до сьогодні : До 100-річчя художньої освіти на Поділлі. – Кам'янець-Подільський : ПП «ВІТА», 2006. – 36 с.

Значну роль в культурному житті регіону займали окремі особистості, які своєю творчістю і працею зробили великий внесок у розвиток художньої культури і стали незамінними учасниками різноманітних культуротворчих процесів, що відбувалися на досліджуваній території у ХХ ст.

Культурно-мистецька діяльність В. Гагенмейстера розвивалася в руслі загальних культуротворчих процесів і була нерозривно пов'язана з основними напрямками суспільного життя, які нуртували на території краю у ХХ ст. Провідні митці брали безпосередню участь у виставковій діяльності та були активними учасниками музейної справи, краєзнавчими дослідниками. Їх художня творчість тісно перепліталася з педагогічною роботою, що дає можливість констатувати факт їх безперечної участі в становленні та розвитку професійної художньої освіти на Поділлі.

Накопичені з роками знання, уміння та навички видатних діячів культури регіону передавалися від покоління до покоління, збагачувалися новим досвідом, обростали новими технологіями. Це стало, безперечно, міцним підґрунтям для виникнення в Кам'янці-Подільському потужного культурно-мистецького осередку, який упродовж довгих років екзистенції об'єднував видатних представників української еліти, що безперечно впливали на розвиток творчої особистості В. Гагенмейстера. Даним питанням присвячений наступний підрозділ.

2.2. Роль фахового оточення у розвитку особистості митця

Аналізуючи процес формування того чи іншого художника та його внесок у культурно-мистецьку ситуацію регіону, слід відмітити, що В. Гагенмейстер з'явився на Кам'янецьчині в дуже слушний момент, коли його знання, ентузіазм та художня майстерність на фундаменті, закладеному попередниками, принесли вагомі результати.

У попередньому підрозділі розглядалася культурна ситуація, пов'язана з народженням інтересу до краєзнавчої, мистецької, виставкової, популяризаторської та художньо-педагогічної діяльності, яка залежала від

людей, що мали різні професії, але прагнули разом відродити національне коріння, етнічну приналежність, культурну цінність народного мистецтва. Даний підрозділ конкретизує вплив розглянутої ситуації на розвиток особистості митця.

Поділля, зокрема Кам'янецьчина, викликали упродовж століть жваве зацікавлення в іноземних митців. Надзвичайно багато закордонних архітекторів, скульпторів, живописців залишили свій слід на Поділлі в середині й наприкінці XIX ст. Подільська природа, краєвиди приваблювали мандруючих художників.

В цей час особливо цінували митців-професіоналів з Італії. Так, у Кам'янці-Подільському всередині XIX ст. одну з каплиць (Непорочного Зачаття) Катедрального костелу розписав запрошений італійський художник Джованні Сампіні, виходець з острова Сардинія. Розписи виконані темперними фарбами по сухій штукатурці (секко). На них зображені євангельські сцени, присвячені Пресвятій Діві Марії і народженню Ісуса Христа (за мотивами полотен Гвідо Рені, Корреджо та інших італійських майстрів). Ці розписи збереглися до теперішнього часу. Сампіні на Поділлі був відомий також як портретист.

Деякі іноземні художники назавжди пов'язували своє життя з Поділлям. Наприклад, портретист італієць Матео Бачеллі (1769-1850) двадцять років прожив у Чорному Острові, де і помер⁶⁴.

Глибокий інтерес до кам'янецької архітектурної спадщини завжди виявляли польські митці. Один із них, Наполеон Орда (1807-1883) – літератор, композитор, маляр і графік залишив серію акварелей з краєвидами Київщини, Волині, Поділля тощо. У фондах Кам'янець-Подільського історико-архітектурного заповідника зберігається 123 літографії з його акварелей, виданих наприкінці минулого століття у Варшаві. Серед них ми бачимо пейзажі, малюнки палаців, оборонних замків, культових споруд. Види Кам'янця-Подільського і Жванця, Славути, Меджибожа, Зінькова та Летичева. Кам'янецька фортеця Н.Орди неначе прочинене вікно в іншу епоху, де ретельно

⁶⁴ Осетрова Г.О. Поділля пензлем іноземців / Г.О. Осетрова // Прапор жовтня, 1989. – 9 вересня. – С. 4.

зафіксована найменша дрібничка. Робота наповнена світлом, простором, добре прочитується повітряна перспектива фортечної ведуги⁶⁵. Саме його творчість справила на Гагенмейстера сильне враження і спричинила появу літографічних аркушів із зображенням пам'яток архітектури серед його загального мистецького доробку. Великий інтерес до української тематики виявляли польські митці А. Гротгер, П. Гурський.

Довгий час перебував і малював у регіоні, у Великих Чернокозинцях, польський художник Юліуш Коссак (1824-1899) – майстерний аквареліст. Він із захопленням відтворював батальні історико-жанрові сцени із зображенням коней, пейзажі тощо. На Поділлі художник побував ще в с. Лишки, де зробив малюнок для рельєфу кінного манежу.

Заслуговує на увагу цикл акварельних ведуг 1912 року польського митця М. Тшебінського. З ретельністю науковця він зображує архітектурні пам'ятки – від загальної забудови до дрібної бруківки на першому плані. Кожний пейзаж М. Тшебінського наповнений світлом, кожний має яскраві кольорові акценти⁶⁶. Безумовно, Гагенмейстер був ознайомлений із міськими пейзажами Тшебінського. Надихаючись ними, митець створював власну, неповторну манеру виконання краєвидів.

Відомим польським художником, який жив і працював на Кам'янецьчині був Леон Вичулковський (1852-1936). Живописець і графік, Вичулковський увійшов в історію польського й українського мистецтва. Народився на Підляшші. Освіту отримав в художній школі у Варшаві, працював під керівництвом Я. Матейка. У 1895 році став професором школи красних мистецтв у Кракові. Пейзажі та побутові картини, писані Вичулковським на українські мотиви, посідають чільне місце у його доробку. Це «Оранка на Україні», «Селяни», портрети селян з села Лашок.

⁶⁵ Урсу Н.О. Кам'янецька ведуга / Н.О. Урсу // Пам'ятки культури України. – К., 2000. – № 3-4. – С. 22-30 : іл.

⁶⁶ Там само

Дружні зв'язки Вичулковського з художником-ченцем, братом Альбертом, Адамом Хмельовським (1845-1916), які почалися в 60-х роках XIX ст. в Академії мистецтв у Мюнхені та продовжилися на Поділлі, теж давали неабиякі результати і впливали на формування художнього життя краю. У 1876 році Хмельовський видав невеликий трактат «Про суть мистецтва», в якому зазначає, що «...суть мистецтва – це душа, яка проявляє себе в стилі»⁶⁷.

Брат Альберт залишив по собі невелику творчу спадщину, яка складається з олійних полотен (61), акварелей (22), начерків (15). Найвідомішим полотном художника можна назвати сакральну композицію «Ессе Хомо» (Ось Чоловік), яка представляє Ісуса Христа в терновому вінці у Понтія Пилата⁶⁸. Брат Альберт був канонізований Святим Отцем Іваном Павлом II в Римі у 1989 році.

Кілька перелічених прізвищ відомих у світі митців свідчать про високий рівень інтересу до краю, а також демонструють, що Кам'янецьчина знаходилась у вирі мистецьких подій, інтегруючи досвід кращих європейських художніх шкіл. Міжнародні зв'язки були плідними і корисними як для українських митців, що засвоювали нові віяння у мистецтві, так і для іноземних художників, які приїжджали в Україну. Новий художній досвід поєднувався з місцевою традицією, що створювало благодатний ґрунт для дальшого розвитку мистецтва.

У XIX столітті Кам'янецьчину малювали такі художники, як М. Подолинський, М. Кулеша, К. Врублевський, світлив фотограф М. Грейм. У перших десятиліттях XX століття вирізняються точністю відтворення кам'янецькі композиції С. Світославського (1857-1931) та М. Бурачека (1871-1942)⁶⁹.

Безперечно, найбільш потужний вплив справив попередник Гагенмейстера на посаді директора Художньо-промислової школи В. Розвадовський, який працював не лише для розвитку мистецької освіти Кам'янецьчини, а й зробив

⁶⁷ Філіповіч А. Покровитель милосердя. Святий брат Альберт, Адам Хмельовський. – Краків : Благодійне товариство ім. брата Альберта, 2009. – 50 с.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Урсу Н.О. Кам'янецька ведуга / Н.О. Урсу // Пам'ятки культури України. – К., 2000. – № 3-4. – С. 22-30 : іл.

вагомий внесок в художню культуру і створення творчого осередку краю поч. ХХ століття. Директор школи залучав викладачів і студентів до збирацької, виставкової, лекційно-популяризаторської роботи. Також йому належить заслуга організації на Поділлі декількох мобільних виставок образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва.

На відміну від діяльності відомого Товариства пересувних виставок, яке орієнтувалося на міста, В. Розвадовський поклав собі за мету підвищення художньо-естетичного розвитку українського селянства. З восьми народних виставок, організованих художником на Поділлі, п'ять були в Кам'янці-Подільському⁷⁰. Проте, впливаючи на суспільну діяльність свого наступника В. Гагенмейстера, Розвадовський не похитнув його художньо-творчих переконань. Кожний з них залишився вірним мистецькому напрямку, в якому працював: Розвадовський – реалістичній трактовці образів, Гагенмейстер – захопленню народним декоративізмом.

З Кам'янеччиною пов'язано життя та творчість багатьох відомих людей. Одним із них є Микола Федорович Роот (1870-1960), який вчився у Петербурзькій академії мистецтв (1888-1900) та на педагогічних курсах при ній; вдосконалював майстерність живопису в Академії Р. Жюльєна в Парижі і в студії А. Ашбе в Мюнхені. Роот з 1909 по 1912 рік керував школою кераміки в Кам'янці-Подільському і чітко усвідомлював важливість популяризації українського мистецтва, різноманітних промислів (мозаїка, кольорове скло та ін.). Вони могли б не лише задовольнити запити, що диктував ринок, але й заявити світу про свою значущість. Тому було необхідним підбирати у такі заклади, як Художньо-ремісничка майстерня, людей з відповідною освітою, що щиро цікавляться справою. Роот був членом Кам'янець-Подільського товариства мистецтв і Товариства вчителів малювання у Санкт-Петербурзі. Висока художня освіта Роота не могла не позначитися на мистецькому середовищі міста.

⁷⁰ Художня школа від учора до сьогодні : До 100-річчя художньої освіти на Поділлі. – Кам'янець-Подільський : ПП «ВІТА», 2006. – 36 с.

Також до когорти кам'янецьких художників варто віднести Івана Андрійовича Васькова (1814-1889) – вчителя малювання та чистописання Кам'янець-Подільської гімназії⁷¹, який задовго до приїзду у місто Гагенмейстера жив, працював і закладав підвалини мистецької освіти у регіоні. Був він талановитим художником, вчителем малювання, представником однієї з категорій майстрів, що зробили надзвичайно багато для поширення образотворчої грамоти, для залучення до мистецтва широких мас учнівства – від повітових училищ до університетів, що відчутно впливали на формування естетичних смаків, на духовну атмосферу в середовищі міської інтелігенції. Обмежена вузькою сферою попиту їх діяльність хоча часто і не мала широкого суспільного резонансу, який забезпечувався внаслідок виставок і уваги преси, залишила помітний слід в історії культурного життя України.

Васьков І. А. – яскравий приклад учителя малювання. Згідно з міськими переказами, прибувши до Кам'янця, Шевченко відвідав художника Івана Васькова, з яким навчався в Петербурзькій академії мистецтв. В Кам'янець-Подільській чоловічій гімназії Іван Васьков викладав краснопис і малювання.

Микола Бурачек (1871-1942), видатний український художник-пейзажист, писав, що на нього звернув увагу вчитель малювання, колишній товариш Т. Шевченка по Академії: «... в гімназії на мене звернув увагу вчитель малювання і чистописання Іван Андрійович Васьков, старий добродушний дивак, бувший товариш по Академії Шевченку Т. Г. Педантичний, сухий, академічної виучки, Васьков наполягав на малюнку, і хоча у ті часи навіть до глухих куточків Росії доходили чутки про нові течії у мистецтві, гриміли імена Репіна, Крамського, Шишкіна, Куїнджі та інших, мій учитель наполягав все ж на Рафаелі та Антиках, розуміючи їх не як живих творців, що відображали живе життя та ідеї свого часу, а як муміфіковані зразки. Але мій учитель-дивак...все таки заклав певні і тверді основи малюнка і поваги до нього. Щоправда, з цією академічною

⁷¹ Кучеренко В. Наполеон Орда – майстер вудити / В. Кучеренко, С. Швець-Машкара, С. Юрченко. // Хроніка XIX ст. : український культурологічний альманах, 2000. – С. 30-35.

канонічністю мені доводилося боротися, але за повагу до малюнку, яку на зорі моєї художньої діяльності заповів мені старий учитель, я йому дуже вдячний».

Спогади М. Бурачека підтверджують факт знайомства його з Шевченком⁷². Його внесок у розвиток художньої школи Поділля надзвичайно важливий. Васьков поклав початок професійному підходу до викладання спеціальних образотворчих дисциплін, підніс на належний рівень академічний малюнок. Він будував навчальний процес, притримуючись академічної школи у живописі.

Наприкінці XIX – на початку XX століття на Поділлі працює талановитий художник і педагог, викладач Маріїнської жіночої гімназії Дмитро Ананійович Жудін (1860-1942), який прийшов у мистецтво в кінці XIX ст. З Кам'янцем-Подільським пов'язала його викладацька діяльність (1896-1913). Тут, в епархіальному жіночому училищі, він викладав малювання, чистописання і одночасно займався мистецтвом, був професійним портретистом.

Працюючи викладачем гімназії, підтримував дружні стосунки з відомим російським письменником Сергєєвим-Ценським. Окрім педагогічної діяльності, Жудін займався і художньою творчістю.

Після смерті художника і його доньки Ольги Дмитрівни, теж художниці, його син Микола Дмитрович передав у фонди Кам'янець-Подільського музею більше 900 їх робіт. Д. Жудін залишив свій творчий слід у розписах православних храмів Поділля. Так, в Кам'янці-Подільському при його участі були розписані інтер'єри Георгіївської церкви. Вони створені з використанням подільського народного орнаменту.

Одна з трагічних постатей у мистецтві регіону, що повторила долю В. Гагенмейстера, – Кость Іполитович Кржемінський (1893-1937). У 1917 році блискуче закінчив Київську художню школу (прирівняну до вищих учбових закладів), одночасно два факультети – живопису та архітектури. Джерел, які би детально розповідали про К. І. Кржемінського, обмаль, хоча внесок його в

⁷² Бурачек М. Моє життя / М. Бурачек // Малеярство і скульптура. – 1936. – №6. – С. 5.

збереження та розвиток українського народного мистецтва неоціненний. Для прикладу можна перелічити ті його праці, котрі дійшли до нас: «Стінні розписи на Уманщині»⁷³, «Пам'ятки єврейського мистецтва на Поділлі. Мацеви (Надгробки)»⁷⁴, «Хати с. Ходоровець»⁷⁵ та ін.

З 1923 року Кость Кржемінський жив із сім'єю у м. Умані. Зацікавився народною творчістю: мандрував по селах, збирав матеріали, експонати, робив замальовки, а також вишукував молоді народні таланти. Він створив керамічну майстерню в с. Пікунь (колишня поміщицька садиба), а потім – школу народної творчості в Умані, зумів підібрати добрий учнівський склад, помітивши здібності та певний художній смак. З їх числа в дальшому вийшла ціла плеяда відомих митців: народних, заслужених, в тому числі народний художник України Г.Ф. Головка, член міжнародної академії кераміки (у Женеві), заслужений художник КазРСР А.В. Цивчинський, скульптор Г. Петрашевич.

Він – організатор художньо-промислової школи в Умані, майстерні для реставрації живописних полотен в Київській Лаврі, збирач матеріалів народного мистецтва по всій Україні, сам художник (але полотна вважаються втраченими під час воєнних лихоліть). Його талант, енергія дали цілу школу учнів-послідовників. Гортаючи підшивки місцевих газет 30-х років, можна натрапити на повідомлення про його виступи в Кам'янецькому Науковому Товаристві, але неможливо знайти його імені в енциклопедіях.

З матеріалів Державного архіву Хмельницької області встановлено, що в Кам'янець-Подільській художньо-промисловій школі К. Кржемінський працював з 15 грудня 1925 року по 2 грудня 1927 року⁷⁶. Він викладав креслення, одночасно вів заняття в іншій трудовій школі. Працюючи в КПХППШ, підготував і видав коштовну працю «Стінні розписи на Уманщині»

⁷³ Кржемінський К.І. Стінні розписи на Уманщині / К.І. Кржемінський. – Кам'янець-Подільський, 1927. – 18 с. : 50 іл.

⁷⁴ Кржемінський К.І. Пам'ятки єврейського мистецтва на Поділлі. Мацеви (Надгробки) / К.І. Кржемінський. – Кам'янець-Подільський, 1926. – 18 с. : 50 іл.

⁷⁵ Кржемінський К.І. Хати с. Ходоровець. – Альбом літографій / К.І. Кржемінський. – Кам'янець-Подільський, 1927 : іл.

⁷⁶ ДІАХО – Ф. Р – 1492, оп. 1, спр. 13, арк. 32. – Матеріали художньо-промислової школи.

(1927), яку Володимир Січинський характеризував так: «Видання розкішне, про яке тепер після 10 наших «поступових» років не можна і мріяти! Кількість кольорів в деяких репродукціях доходить до 5-ти, а їх старанне і солідне виконання, очевидно самим автором – першорядним малярем і графіком, заслуговує особливої уваги»⁷⁷. Вже сама кількість таблиць з чудовими зразками розписів (на 50 окремих таблицях тут уміщено 150 кольорових репродукцій) – говорить сама за себе.

Видавалася ця книга, як і наступні, в Кам'янці-Подільському (сюди сім'я переїхала в 1924 році) в художньо-промисловій школі, яку очолював художник В. Гагенмейстер. Дивно, як в той час в складних умовах кустарщини, лише на енергії, захопленні та ентузіазмі, видавалися унікальні публікації, які до нашого часу не втратили інтересу для мистецтвознавців та художників, і цінність їх з роками не зменшується.

Мандруючи Поділлям, художник опрацював багатий матеріал із стінних розписів та ліпних орнаментів, а також видав у Кам'янці-Подільському книгу «Пам'ятки єврейського мистецтва на Поділлі. Мацеви (надгробки)», для чого спеціально вивчив старосврейську мову⁷⁸.

Кам'янецький період перервався якимось раптово, хоча саме тут з'явилися друком усі його книжки. З КПХППШ Кость Кржемінський звільнився за власним бажанням.

У 1927 році Кржемінські переїхали до Києва. Там художника запросили в Києво-Печерську лавру, яка тоді перетворювалася у Лаврський музейний заповідник. У церквах припинилося богослужіння, було скинуто з Лаврської дзвіниці автентичні дзвони, але потік богомольців не вщухав, і вони молилися в музеях, стояли навколішки перед іконами. Як мистець-реставратор станкового живопису, працював у Музейному містечку. К. І. Кржемінський створив при

⁷⁷ Січинський В.Ю. Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці / В.Ю. Січинський // Українська книга. – Львів, 1937. – №1. – С. 20-23.

⁷⁸ Кржемінський К.І. Пам'ятки єврейського мистецтва на Поділлі. Мацеви (Надгробки) / К.І. Кржемінський. – Кам'янець-Подільський, 1926. – 18 с. : 50 іл.

музеї реставраційну майстерню станкового живопису – першу в Україні. Різнобічно освічений, добре знайомий із хімією, він винаходив засоби та методи лікування «хворих» полотен, рятував від загибелі винятково цінні ікони визначних митців.

Окрім того, Кржемінський викладав у Художньому Інституті та керував літографічною майстернею. Там його звільнили, бо виявилося, як твердили, що в Умані він переховував отамана Дерешука. Як архітектор-художник брав участь у розробці проектів житла та його устаткування для керівників республіки, що переїхали з Харкова до Києва, та розробляв меблі для кабінетів ВУЦВКа (Всеукраїнського центрального виконавчого комітету).

Мешкаючи в Києві, але, певно, ще перед звільненням К. Кржемінський брав участь в оформленні помешкань Г. Петровського та П. Постишева, читав лекції в Київському художньому інституті, працював у Художньому фонді. 1937 року готував персональну виставку.

В 1934 році в усьому Союзі пройшла чистка радянського апарату. Кржемінського було звільнено з роботи як дворянина – чужу, класоворожу людину (з формулювання висновку спеціальної комісії).

16 жовтня 1937 року Кржемінського заарештували, а 28 жовтня 1937 року. Дружину, Олімпіаду Миколаївну, – 6 листопада – «за то, что она, являясь женой осужденного Кржеминского К. И. и зная о его антисоветской деятельности, не сообщила о ней органам власти»⁷⁹.

К. Кржемінського розстріляли 28 жовтня 1937 року, побачивши в ньому українського націоналіста та ще й польського шпигуна.. Така ж доля спіткала багатьох в Биківні... Олімпіада Миколаївна померла 1 березня 1942 року в селі Сайрам Чимкентської області від тифу. Працювала санітаркою в районній лікарні.

⁷⁹ Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства» / С. Білокінь // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 2000. – С. 33-45 : іл.

У 1974 році Кржемінського було посмертно реабілітовано. Тоді ж побачили світ і відомості про нього.

Той потворний час не дав можливості виключно талановитій людині виявити себе в повній силі та навіть не дозволив зберегти головне з того, що вона ще встигла зробити – намальовані ним чарівні краєвиди України.

Особистісний внесок подільських художників та їх роль у розвиток особистості В. Гагенмейстера є неоціненними. Кожен з них прагнув піднести вивчення видів мистецтва на вищий щабель, зробити його доступним для широких мас населення. Узагальнюючи сказане, доходимо висновку, що талант Володимира Миколайовича виник і розквітав не на порожньому місці. Він бере свій початок з народних джерел, неосяжного народного таланту і мудрості.

Завдяки наполегливій праці І.А. Васькова, В. К. Розвадовського, В. М. Гагенмейстера, К. І. Кржемінського, О. Л. Грена, Д. А. Жудіна мистецька школа краю стала відомою, оголосила про своє існування, примусила озирнутись на себе, помітити, оцінити. Дала путівку в творче життя багатьом вихованцям, і вони достойно витримали іспит долі.

Підводячи підсумки, можна ствердити, що культурно-мистецьке оточення відіграло важливу роль у житті В. Гагенмейстера. Проте, неправомірно було би вважати цей чинник найголовнішим, оскільки митець приїхав на Кам'янецьчину практично сформованим художником з конкретною громадянською позицією та цікавими ідеями щодо краєзнавчої, дослідницької та викладацької роботи. Можна говорити про досить переконливий вплив його особистості на стан проблем художнього життя і мистецької освіти в регіоні. Митець і мистецьке середовище не лише взаємно доповнили одне одного, але, водночас, взаємно посилили і загострили ті позитивні характеристики, які були їм властиві до моменту поєднання, інтеграції. Тому, наступний підрозділ присвячується аналізу творчого шляху В. Гагенмейстера і віддзеркаленню розглянутих чинників в його художній діяльності.

2.3. Професійний мейнстрім та життєпис В. Гагенмейстера

Володимир (Карл-Ріхард) Миколайович (Янович) Гагенмейстер народився 30 травня (12 червня) 1887 року в місті Выборг – центрі губернії Великого Князівства Фінляндського (тепер районний центр Ленінградської області РФ) (іл. Б.3.1) в родині російського військового урядовця.

Так сталося, що місце народження Гагенмейстера (Выборг) і майбутнє місце проживання (Кам'янець-Подільський) мали багато спільних рис: географічне розташування, фортифікаційні споруди, глибокі культурні традиції. Выборзький замок був заснований шведами в 1293 році на землі племені корела. Висока дозорна і бойова фортечна вежа замку отримала ім'я на честь норвезького короля, хрестителя Скандинавії Олафа Святого. Башта стояла в центрі острівця, була прямокутною в плані і вважалася найвищим донжоном в Скандинавії того часу.

Наприкінці XIX – початку XX століття архітектор Ю. Аренберг розробив проект організації в замку історичного музею, проте його здійснення затягнулося і не було доведено до кінця. Відтворення та реконструкція замку були проведені в 1891-1894 роках російським Військово-інженерним відомством під керівництвом інженер-полковника Е. Лезедова. Роботи проводились вже після народження майбутнього художника і, звичайно, не могли не привернути його уваги. Звідси почався розвиток його зацікавлення збереженням архітектурної та культурної спадщини минулого для наступних поколінь.

Завдяки вступу у 1992 році до українського геральдичного товариства (ЛВ № 032) (іл. Б.3.2.), доньці художника, Ользі Ерн, вдалось отримати доступ до більшості Гербовників дворянських родів, де вона знайшла відомості про різні відгалуження роду Гагенмейстерів, у тому числі й про гілку, до якої відносився й В. Гагенмейстер. Рід його батька з 1624 року належав до лицарства Ліфляндії герба «Гаген» (іл. Б.3.3.), (по жіночій лінії до герба «Равіч») (іл. Б3.4.). Описуючи герб«Гаген» можна відмітити, що на дводільному щиті, на правому червоному полі кінцями догори розташовані ножиці для стрижки овець, на

лівому срібному полі – три зелених смуги. Угорі шолому – два срібних орлиних крила; на кожному по три зелених смуги. Намет з правого боку щита зелений, з лівого – червоний, обидва підбиті сріблом. Цей герб використовують Гагенмейстери, що походять від Хенрика Йоахима Хаген-Мейстра, капітана царських російських військ, який був затверджений ухвалою Сейму для використання привілеїв польської шляхти.

Дід Едвард служив урядовцем у Варшаві, мав дворянський маєток Хрщановіц у Варшавській губернії, помер у віці 47 років і мав 7 дітей. Мати Анна-Марія з дому Томпсон була естонкою⁸⁰.

Рідний брат батька Володимира Хенрік-Тадеуш Гагенмейстер під псевдонімом Галицький (1861-1921), що народився у маєтку Хрщановіц, став відомим як польський актор і режисер. У сезоні 1908-09 керував Театром товариства прихильників сцени в київському «Ogniwie». У 1915-1920 роках був директором Великого театру в Любліні⁸¹. В родині зберігся його знімок, зроблений в Польщі майстром світлин Тадеушом Казьмерським в фотоательє Альтмана, де Хенрік-Тадеуш зображений в профіль у представницькому елегантному костюмі з краваткою-метеликом (іл. Б.3.5.). Значна більшість сім'ї дотепер проживає на території Польщі (лінія прабабці пані Ольги, Юзефи Філіпецької). У Варшаві родині належали кілька будинків на площі Старого ринку, один з них на вулиці Широкий Дунай 11. В Любліні, Лодзі та Ченстохові проживають і поховані рідні по лінії дядька, Хенріка-Тадеуша Галицького.

«29 березня 1892 року батько митця, нестройовий старшого розряду Едвард-Ян Едвардович Гагенмейстер (народився 3 вересня 1851 року в Кутно, Польща) відмовився від римокатолицької віри і помазанням св. Мира приєднався до Православної Греко-Російської Церкви з нареченням йому імені Николай. Того ж самого дня, на бажання його батьків, приєднано й самого Карла-Ріхарда (хрещений в лютеранській церкві) з нареченням йому імені Володимир. Згідно з

⁸⁰ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

⁸¹ Słownik biograficzny teatru polskiego. – Warszawa, 1973. – S. 218.

свідоцтвом, запис про це зроблено в метричній книзі церкви 94-го піхотного Єнісейського полку. 1893 року полк стояв у Пскові (копія в О. Ерн)⁸². Батько був змішаних кровей, до складу яких входила шведська, німецька, польська та естонська лінії.

На жаль Ользі Ерн не вдалось розшукати родичів естонської гілки. Усі звернення і поїздки до архівів Естонії не принесли бажаних результатів, оскільки естонські архіви були вивезені німцями під час війни 1941-45 років.

У 1893 році В. Гагенмейстер вступив до псковської губернської (реальної) хлоп'ячої гімназії. На перших порах в нього виникали проблеми з володінням російською мовою, але, оскільки він був православного віросповідання, його прийняли до навчального закладу.

Перейшовши до Сергіївського реального училища у зв'язку з недостатнім знанням російської мови, закінчив його 1904 року. Пізніше, зі слів доньки стало відомо, що її батько, Володимир, вільно володів польською, німецькою, французькою та естонською мовами. Вихований у прибалтійській культурі, Володимир Гагенмейстер глибоко занурився в українську ментальність, мистецтво, які стали для нього рідними.

Дальшу освіту він здобув у Художньо-промисловому училищі барона А. Штігліца (нині Вище художньо-промислове училище ім. Віри Мухіної) в Петербурзі з фаху «Історія ужиткового мистецтва, композиція». Штігліц Александр Людвігович (1814-1884) – російський культурний діяч, дійсний таємний радник, барон, заснував Центральне училище технічного рисування (1876); Почесний член Імператорської Академії мистецтв⁸³.

У славетному навчальному закладі працювали не менш відомі викладачі: І. Є. Рєпін, А. Н. Новоскольник, В. Є. Савинський, Н. А. Кошелев, В. В. Мате,

⁸² Білокін С. «Білі круки» подільського друкарства // С. Білокін // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 2000. – С. 33-45 : іл.

⁸³ Кондаков С.Н. Юбилейный справочник Императорской Академии художеств, 1764-1914 / С.Н. Кондаков. – [Спб., 1915]. – Ч.2. – С. 303.

М. А. Чижов та інші⁸⁴. Тут він слухав лекції з історії побуту народів світу у професора Хілінського, з історії світового мистецтва – в академіка К. Чичагова, з історії орнаменту (студіювання стилів) – у Кверфельдта, з історії літератури – у Князева⁸⁵.

Склад учнів в училищі був дуже різноманітний: були діти заможних столичних мешканців, діти середнього службового достатку, і багато було приїжджих з різних місць країни. Порядки в училищі були строги: рух по коридору під час занять не допускався, оцінки за заняття і класні роботи ставили за якість виконаного завдання по дванадцятибальній системі. Вік учнів був різний; поряд з чотирнадцятирічними сиділи учні у віці двадцяти п'яти років і старші. Окрім учнів, існували ще вільні слухачі і ті, хто вільно відвідував. По закінченню отримували атестат, а вільні слухачі – довідку.

Навчання провадилося послідовно. Спочатку рисували орнаменти, потім вази, далі гіпсові голови і фігури, і вже після них, переходили до живої натури. Насамперед вимагалось побудувати форму одними лініями, не допускаючи жодного тушування. Після перевірки викладачем правильності побудови всього рисунка, його пропорцій – як загальних, так і деталей, переходили до прокладки тіней. Тіні власні і падаючі треба було строго малювати у відповідності з натурою. Закінчувалася робота накладенням напівтонів – спочатку більш густих, а потім і найслабших.

Ясна система легко засвоювалася, вимоги чітко визначалися, завдання було зрозумілим. Не могло бути жодної плутанини. Технічний прийом рисування вказувався викладачем на самому рисунку, треба було лише якісно слідувати його порадам⁸⁶.

Училище мало прекрасну бібліотеку і багатий музей, обладнану керамічну майстерню. Студенти займалися всіма видами мистецтв і лише на останніх

⁸⁴ Бучкин П.Д. Училище Штиглица / П.Д. Бучкин // Записки художника. О том, что в памяти. – Ленинград : Художник России, 1963. – С. 26-35.

⁸⁵ ДІАХО – Ф. 302, оп.1, спр. 9. – Curriculum Vitae В.Н. Гагенмейстера.

⁸⁶ Бучкин П.Д. Училище Штиглица / П.Д. Бучкин // Записки художника. О том, что в памяти. – Ленинград : Художник России, 1963. – С. 26-35.

курсах могли спеціалізуватися в чомусь одному. Так, В. Гагенмейстер до закінчення курсу навчання за 1912 рік представив роботи, виконані у двадцяти варіантах різних технік. Можна зробити висновки, що художня підготовка в училищі носила творчий, особистісний характер, що дозволило захоплювати, навчати й виховувати студентів, надаючи їм подібних рис, розвиваючи індивідуальні здібності і враховуючи нахили.

У художника Г. Алексеєва-Гая збереглося декілька оригінальних робіт В. Гагенмейстера. Це був майстер-віртуоз, котрий професійно володів технікою свого ремесла⁸⁷ (іл. Б.3.б.).

Вищі категорії робіт відмічалися преміями у вигляді будь-яких художніх творів або грошової винагороди. Прізвище майбутнього митця ми бачимо у списку учнів Петроградського Центрального училища, удостоєних звання художника з прикладного мистецтва або вченого рисувальника, з відправкою за кордон, а також роботи яких були придбані училищем або премійовані на іспитах у 1913 році. Таких робіт у Володимира було кілька: рисунки сорочок для книг, вази, рисунок по ситценабивній і ткацькій справі (клас композиції); фаянсове кашпо малого вогню з пастами, ваза великого вогню (кераміка)⁸⁸.

Це свідчить про те, що В. Гагенмейстер йшов у перших рядах, був одним з кращих учнів свого року навчання, композиції і готові вироби якого відмічалися керівництвом навчального закладу. Упродовж навчання щоліта Рада училища відряджала Володимира для студіювання і збирання пам'яток старовини на теренах колишньої Росії.

Зберігся «Диплом, данный от С.-Петербургского Центрального Училища технического рисования Барона Штиглица Владимиру Николаевичу Гагенмейстеру в удостоверение того, что он в Мае 1913 года с успехом окончил полный курс сего Училища и прошел специальный курс керамики и [...]

⁸⁷ Прусліна Н.К. Русская керамика / Н.К. Прусліна. – М., 1974. – 223 с.

⁸⁸ ПАОЕ – Список учащихся въ Петроградскомъ Центральномъ Училищѣ технического рисования барона Штиглица, удостоенныхъ званія художника по прикладному искусству или ученаго рисовальщика, съ посылкою за границу, а также учащихся, работы которыхъ были приобрѣтены Училищемъ или премированы на экзаменахъ въ 1913 г. – С. 1-3.

удостоен звання художника по прикладному мистецтву [...]». У списку учнів училища за 1913 рік, що з успіхом закінчили його і удостоєні звання художника з ужиткового мистецтва з відрядженням за кордон, значиться й Володимир Гагенмейстер. Ця подорож тривала очевидно близько року. Її маршрут реконструюється з певною ймовірністю – Берлін? Мюнхен? Париж? Рим? Флоренція?⁸⁹. Зі слів О. Ерн-Гагенмейстер батько на той момент досліджував мистецтво Угорщини і України.

23 червня 1914 року за наказом міністерства В. Гагенмейстера призначено штатним викладачем ліплення, малярства, геометричного й проєкційного креслення Художньо-промислової школи Н. Ф. Фан-дер-Фліта у Пскові. Він також викладав там історію всесвітнього декоративно-прикладного мистецтва і працював як хоронитель (кустош) художньо-промислового музею⁹⁰.

Російський художник Олексій Івановський (1894-1969) розповідає про художньо-промислову школу як її учень: «Керамічним відділенням керував Гагенмейстер, на прізвисько Володька. Це був чоловік років 27, блондин з пишною шевелюрою, маленькими вусиками і борідкою у вигляді плоского пензлика, на шиї він носив пишний бант al'a Ларіонов. Взагалі-то він дуже був подібний на Рембрандта. Окрім своєї спеціальності, він повинен був викладати історію орнаменту. Як людина відчайдушна, він вирішив читати справжні лекції. Ось, прийшовши в аудиторію, він сміливо піднявся на кафедру і почав так: «Італійський поет доби Пізнього Відродження – Торквато Тассо визначив мистецтво так: «Вперед прямує, за собою завлікає»... І пішов, і пішов, і пішов...

Він говорив красиво, з захопленням, сам себе слухав і насолоджувався своїм красномовством... Таблички і книжки він роздав нам і велів змальовувати надруковані в них стінні орнаменти. Він ще завідував бібліотекою»⁹¹.

⁸⁹ Білокін С. «Білі круки» подільського друкарства / С. Білокін // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 2000. – С. 33-45 : іл.

⁹⁰ ДІАХО – Ф. 302, оп.1, спр. 9. – Curriculum Vitae В.Н. Гагенмейстера.

⁹¹ Ивановский А.А. Заметки о художественной школе имени К. Ф. Фан-дер-Флита [Електронний ресурс] / А. А. Ивановский. – Режим доступу : <http://www.pskovcity.ru/hron20029.htm> (Назва з екрана).

Художник захоплюється стилем модерн, кохається у його пластичних ритмах і формах, стилізованих в орнаментальних мотивах та декорі, поєднуючи це захоплення з гострою зацікавленістю національною мистецькою спадщиною людства. У 1915 році Міністерство торгівлі й промисловості відрядило його на Поволжя, Кавказ і Україну для студіювання й збирання матеріалів і пам'яток народного мистецтва. Здійснюється мрія художника – доторкнутися до справжніх творів народного мистецтва у місцях їх створення, порозмовляти з сільськими майстрами, скопіювати зразки, що вразили.

Перебуваючи в Україні, він цікавиться художніми промислами Кам'янець-Подільської губернії, а наступного року отримує призначення до Кам'янця-Подільського⁹².

1 листопада 1916 року, ще до революції, його було призначено завідувати майстернею у Кам'янці-Подільському. Митець керував закладом аж до кінця його існування (1933), і з його іменем пов'язано піднесення цього культурного осередку⁹³.

Тодішня Росія переживала апогей захоплення народним мистецтвом. Гагенмейстер розпочав свої студії з музеїв Москви, Петрограда, Києва й Полтави, а продовжив їх у селах Поділля й Полтавщини. Добираючи нового завідувача на місце директора, на кандидатурі Гагенмейстера зупинилися, певно, з тієї причини, що він не був українцем. На щастя, начальство прорахувалося.

А. Паравійчук слушно зауважив, що, вихований на мистецьких зразках прибалтійського краю й петербурзьких музеїв, Гагенмейстер, природно, не міг знати ні звичаїв, ні побуту, ані народного мистецтва Поділля, але вишуканий смак митця привернув до України його душу, потужний потенціал народного мистецтва Поділля так його вразив, що Гагенмейстер присвятив йому решту свого життя.

⁹² Попсуй Е.В. Перші сіячі прекрасного на Поділлі / Е.В. Попсуй. – Рукопис директора дитячої художньої школи Кам'янця-Подільського, 1975. – 72 с.

⁹³ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

Учениця школи, відома дослідниця народних традицій і мистецтва Тамара Сис розповідала, що пам'ятає той момент, коли Володимир Гагенмейстер вперше прийшов до школи. В кабінеті директора школи знаходився керамічний глечик. Гагенмейстер запитав, як називається посудина українською мовою і повторив: «глечик». Так почалось збирання керамічних творів, які він скупав на ярмарках, витрачаючи всі сімейні кошти.

«Наш Глечик» – звали його поміж себе учні, натякаючи на найперше захоплення Володимира Миколайовича (подільський глечик) і обігруючи його своєрідну м'яку вимову. Вже через рік після переїзду в Україну мистець вільно говорив і писав українською мовою, а з 1922 року так само вільно нею викладав. За цю любов Володимир Гагенмейстер заплатив найвищою ціною, давши зразок справжнього радянського інтернаціоналізму.

Водночас, він добре розумів, що потрібно розвивати і насаджувати художню промисловість, висуваючи на ринок нові товари, і одночасно виховувати і розвивати смаки користувачів, готувати для цієї промисловості працівників, свідомих і озброєних сучасною технікою, з розвинутим художнім смаком і з самобутньою, національною його характерністю, такою багатою душею українця. Також виховувати в них почуття любові до художніх форм рідної старовини, що дало б основу для неповторної нової творчості, рахуючись із дійсними запитами і тенденціями широкої заводської і фабричної промисловості⁹⁴.

Відділ художнього килимарства очолювала його дружина – Варвара Іванівна Корецька (1895-1967), полтавка, яка народилась 4 (17) грудня 1895 року в родині нащадків козацької старшини у м. Великі Сорочинці⁹⁵. Містечко належало до Миргородського повіту Полтавської губернії. Варвара Іванівна Корецька (іл. Б.3.8.) у 1913 році закінчила Миргородську кустарну школу (відділ

⁹⁴ Паравійчук А. Школа Гагенмейстера / А. Паравійчук // Жовтень. – К., 1983. – №4. – С. 105-107.

⁹⁵ Климчук О. Час цвітіння / О. Климчук // Україна. – К. – №8, 1989. – С. 12-13.

ткацтва і вишивки) і вступила до Художньо-промислової школи в Санкт-Петербурзі, якою опікувалась княжна А. Оболенська.

У 1917 році була направлена керівником губернської художньо-ткацької інструкторської школи у Кам'янці-Подільському. Від жовтня 1918 року завідувала Кам'янець-Подільською школою художнього ткацтва губернської управи. Мешкала в т. зв. студентській «Колонії» на розі Шкільної й Садової вулиць у будинку кол. Медведєвої⁹⁶. 1921 року школа ввійшла як відділ до складу КПХППШ, де вона працювала викладачем і керівником художньо-килимарського відділу. Після ліквідації школи у 1933 році працювала бібліотекарем у різних установах. Останнє місце праці – бібліотека Учительського інституту в м. Тульчин Вінницької області. Померла у Львові у 1967 році.

Крім тих її документів і світлин, що загинули у зв'язку зі стратою чоловіка, пропали й ті, що зберігалися у батьків у Сорочинцях, – німці їхній будинок спалили (повідомлення О. Ерн від 22 грудня 1998 року)⁹⁷. Пані Ольга розповідає про дитячі спогади щодо матері, яка походила із заможної родини. Дід Варвари ласкаво називав її «вареником». Донька подивляється мужності матері у скрутні часи, коли для того, щоби вижити й купити їжу, приходилось здавати золоті й срібні речі у так званий «Торгсін» (торгівля з іноземцями). Дружина Володимира Гагенмейстера В. І. Корецька – художник прикладного мистецтва, педагог, автор унікального альбому зразків художнього ткацтва, зокрема килимарства.

Паралельно з роботою у школі В. Гагенмейстер працював в інших культурно-мистецьких установах, викладав образотворче мистецтво в Кам'янець-Подільському українському університеті (заснований 22 жовтня 1918 року), згодом у створеному з нього Інституті народної освіти (ІНО) – при кафедрі мистецтв факультету соціальних і гуманітарних наук.

⁹⁶ Гарба В. На розпутьях. До історії одного покоління / В. Гарба. – Нью-Йорк : УВАН, 1976. – 327 с.

⁹⁷ Там само

Не лишився він і поза діяльністю організованої наприкінці 1922 року при ІНО Науково-дослідчої катедри (спершу називалася Катедрою історії та економіки Поділля, згодом – Катедрою народного господарства та культури Поділля). У списку членів за порядком вступу він значиться п'ятнадцятим. Катедрою керував Євген Сташевський, після нього – Пилип Клименко. З-поміж інших праць катедри й проведених нею заходів Юхим Сіцінський відзначив доповідь В. Гагенмейстера про нові археологічні знахідки на Поділлі. За словами доповідача, біля села Баговиці, за 10 верст від Кам'янця, у 1924-1925 роках було виявлено керамічні фігурки й черепки посуду, що належали до Трипільської культури⁹⁸.

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України в Києві чудом збереглася копія доповіді директора технікуму В. М. Гагенмейстера з екскурсії Кам'янець-Подільського художньо-промислового технікуму ім. Г.С. Сковороди до гончарів м. Зінькова і с. Адамівки на Поділлі від 22.09.1924 року, яку зробив простим олівцем його учень Ю. Гаврилюк⁹⁹.

Гагенмейстер у згаданій доповіді демонструє велетенську хваткість щодо пошуків і наукової фіксації знайдених під час етнографічної поїздки матеріалів. Він подає точну кількість гончарів, називає та вивчає семантику прізвищ майстрів, аналізує історію виникнення та екзистенції кустарного промисла в регіоні, фіксує художньо-композиційні особливості форм посуду, малюнків, кольорову гаму кераміки гончара Якова Йосиповича Бацуци та представників його династії.

Директор констатує характерні особливості керамічного кустарного виробництва містечка Зіньків та села Адамівка і поєднує їх в єдиний осередок промислу, виводячи на чільне місце родину Бацуца. Він подає біографічні дані деяких майстрів, відомості про місцеві розкопи глини та випалювальні печі, що

⁹⁸ Сецінський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття, 1914 - 1924 рр. / Є. Сецінський // Україна. – К., 1926. – Кн. 1 (16). – С. 173.

⁹⁹ ЦДАМЛМУ – Адамівка. Доповідь директора технікуму В.М. Гагенмейстера з екскурсії Кам'янець-Подільського худ.-пром. технікуму ім. Г. С. Сковороди до гончарів м. Зінькова і с. Адамівки на Поділлі від 22.09.1924 року (копія Ю. Гаврилюка). – Ф. 397, оп. 1, спр. 3. – 2 с.

знаходилися в осередку. Все це свідчить про грамотний підхід і здібності В. Гагенмейстера до творчих пошуків та науково-дослідної роботи, а також характеризує його особу з іншої, ще не розвіданої сторони (іл. Б.3.9.).

В. Гагенмейстер мав, природно, і власну збірку творів мистецтва. Йому належали, наприклад, полики низзю, виконані в шість-сім кольорів, із села Підпилип'я на Кам'янецьчині. Дочка О. Ерн згадує, що в домі було багато батькових творів і робіт його першої дружини, Зої Федорівни Гагенмейстер (дівооче прізвище Соболева), талановитої художниці. Як повідомила 22 грудня 1998 року О. Ерн, вони побралися 1913 року. Померла, здається, від сухот. Дітей не було. Крім того, на стінах помешкання привертали увагу «килими художні й вишивки моєї мами. Все загинуло» (69, с. 54; 15, с. 44).

У 1926 році Гагенмейстер був і аспірантом Харківського художнього інституту, де 10 січня 1926 року зробив доповідь «Розписи хат на Кам'янецьчині», 14 листопада цього ж року – «Стінні розписи Смотрицької синагоги»¹⁰⁰.

Гагенмейстер своїм запалом в галузі дослідження народного мистецтва захоплював всіх, хто перебував поряд з ним. Ось фрагмент листа, написаного 25 жовтня 1970 року, до доньки художника, Ольги Ерн, мистецтвознавця Стефана Андрійовича Таранушенка, який у 30-х роках ХХ ст. досліджував разом з В. Гагенмейстером пам'ятки Кам'янецьчини: «В 1924 році ми з Володимиром Миколайовичем були разом в с. Верхні Панівці біля Кам'янця. Я тоді сфотографував сарайчик, а біля нього стоїть Володимир Миколайович. Фото, правду кажучи, невдале, поганеньке.

Ну, поглянути на нього може Вам було б і цікаво. У 1924 р. мені довелося познайомитися з Володимиром Миколайовичем, побувати у нього. Про це наше «побачення» коротенько згадано у моєму «Звіті за подорож літом 1924 р.» надрукованому в журналі «Червоний Шлях» у 1925 році, №6-7, ст. 297»¹⁰¹.

¹⁰⁰ Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського наукового при Українській Академії наук товариства: Записки / Ю. Філь. – Т.1, 1928. – С. 91-99.

¹⁰¹ ПАОЕ – Лист С. Таранушенка до Ольги Володимирівни Ерн-Гагенмейстер від 25 жовтня 1970.

За кілька десятиліть після його загибелі дочка пригадувала, що батько жваво цікавився не лише народним мистецтвом, але й національними легендами, казками та оповіданнями. Ольга Володимирівна згадує, що завжди бачила на батьковому столі фінський епос «Калевалу»¹⁰². Естонець Володимир Карл Гагенмейстер став українцем за внутрішнім переконанням. Як нотує у своїх спогадах колишній учень Василь Гарба, «... на вінчання студентів Галини Онепір з Грицьком Сулимою він дістав з комори театральних реквізитів Пушкінського дому кунтуші, жупани, широкі штани, кольорові чоботи тощо. Таке відважно національне весілля, гра з вогнем, як зізнався на схилу віку один з його учасників, немало переполошило кам'янецьких мешканців»¹⁰³. Весілля дістало розголосу на весь Кам'янець.

Підтверджують надзвичайну жвавість митця дитячі спогади його доньки Ольги Гагенмейстер, яка згадує, що він по сходах не ходив, а бігав через дві сходинки, що улюбленим домашнім місцем було крісло-гойдалка. Ольга Володимирівна пам'ятає, як колишній учень школи О. Мельник дорікав М. Ліщинеру, що на портреті, на якому останній зобразив Гагенмейстера, він посадив тата в дуже спокійній позі, що треба було показати, як він зараз вскочить. Далі пані Ольга говорить про татове волосся, яке було таке саме, як в неї – тонке і густе. Він не дуже любив причісуватись і, взагалі, байдуже ставився до свого зовнішнього вигляду. Тато був дуже добрим (грошей ніколи не було), лагідної вдачі і усміхненим до людей.

Теплі спогади про художника представників його професійного і дружнього оточення також містять цікаві подробиці, що стосуються вигляду, поведження та манери поведінки. У нотатках Ю. Гаврилюка читаємо: «Володимир Миколайович Гагенмейстер – блондин, вищесередній на зріст, худорлявий астеник, високе чоло, майже стояча на голові злегка кучерява чуприна, ще більше підкреслювала його рухливість, ясно-сірі ледь блакитнуваті очі глибоко

¹⁰² Климчук О. Час цвітіння / О. Климчук // Україна. – К. – №8, 1989. – С. 12-13.

¹⁰³ Гарба В. На розпутьях. До історії одного покоління / В. Гарба. – Нью-Йорк : УВАН, 1976. – 327 с.

пронизували душу, на масивнішій верхній губі підстрижені невеличкі вусики надавали ретельності, невеличка комічна борідка надавала вигляду оригінальності рвучкості, бліде обличчя виказувало про великого трударя, гострий з ледве помітним горбиком невеликий ніс і тонкі губи характеризували вимогливість і лагідну справедливість. В. Гагенмейстер – художник-соціолог.

Він не шукав тихих заводей, а кидався у вир життя, чого навчав і своїх вихованців. Він збирав молодь від плуга, верстата, пастуха (яким був і я), щедро віддавав їй свої знання, навчав людяності і мистецтву. Талант художника-педагога дав змогу бачити під свитиною хлопця-сироту, під засмальцьованим одягом – робітника, а засмаглими обличчям і натрудженими руками з мозолями бачити бідняка-селянина. Ці витончені душі – майбутні художники нашого народу»¹⁰⁴.

Зінаїда Охримович, член спілки художників СРСР, учениця профшколи, згадує: «Я часто вспоминаю Владимира Николаевича с большой признательностью, глубоким уважением и благодарностью. Он воспитал в нас, учащихся, понимание народного искусства и любовь к нему. Часто организовывая экскурсии, Владимир Николаевич ходил с нами по Подолии для изучения народного искусства и сбора материалов, учил делать зарисовки по всем видам народного искусства. Мы все многим обязаны ему, инициативному, энергичному, эрудированному художнику и педагогу»¹⁰⁵.

«С воспоминаниями о Владимире Николаевиче – моем первом учителе искусства – связана моя молодость и мои первые шаги в творческой жизни. Пусть светлая память о нем никогда не погаснет, как не гаснет народное творчество, которому он посвятил всю свою жизнь. ...это был требовательный и чуткий педагог, прекрасной души человек, влюбленный в самобытность искусств многих народов. Он раскрывал передо мной тайны изобразительного

¹⁰⁴ ПАОЕ – Гаврилюк Ю. Спогади про В. Гагенмейстера.

¹⁰⁵ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

искусства, за что я до конца своих дней сохраню о нем светлую память. (Михайло Ліщинер – член спілки художників СРСР)»¹⁰⁶.

Іншу характеристику дає В. Гагенмейстеру та його дружині В. Корецькій у листі від 01.07.1972 року до їх доньки, О. Ерн, викладач технології скла і кераміки Ленінградського вищого художньо-промислового училища ім. В. Мухіної Ф. С. Ентеліс: «Ваши родители очень часто бывали у нас дома. Как сейчас вижу красивые, вдохновенные лица двух энтузиастов художественного просвещения молодежи.

Помню, отец Ваш – красивый блондин с пышной шевелюрой и (кажется) с небольшой русой бородкой. Мама – брюнетка с продолговатым умным лицом и карими добрыми глазами. Оба в вышитых украинским шитьем рубашках из сурового полотна. Мой отец был страстным собирателем предметов искусства и, в частности, прикладного. Ваши родители лечились у моего отца (он был известным в городе зубным врачом). На почве любви к искусству их знакомство переросло в большую дружбу. Я и мои товарищи (в том числе и моя жена) в детстве были вовлечены в атмосферу искусства и учились в художественных студиях. Большую роль в нашем художественном воспитании сыграли супруги Гагенмейстеры, а также А. Л. Грен. Вероятно, результатом этого воспитания и явилось то, что я избрал своей специальностью на всю жизнь художественное стеклоделие и керамику»¹⁰⁷.

Варто кілька слів приділити дружині художника, Варварі Іванівні Корецькій, яка працювала як викладач мистецьких дисциплін, зокрема художнього ткацтва. Андрій Паравійчук у листі до Ольги Ерн-Гагенмейстер пише про власні архівні знахідки: «В. І. Корецька, освіта середня загальна, спеціальна, закінчена у 1913 р. (що – не сказано), 26 років (на кінець 1921 р.). На 1 січня 1922 року – завідувачка Кам'янець-Подільської інструкторсько-ткацької

¹⁰⁶ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

¹⁰⁷ ПАОЕ – Гагенмейстер В.М. Мистецтво Єгипту в малюнках. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.

школи, в якій навчалося 40 учнів, переважно дівчат. У справі № 10, листи 63-65 збереглась чимала доповідна записка (власноручна) Варвари Іванівни про стан ткацької школи і її гуртожитка взимку 1921-1922 (без палива, без світла і т.ін.). Написана красочно, доброю літературною українською, що було рідкісним для тих перших років відродження українського слова»¹⁰⁸.

Тривожною нотою прозвучало застереження художнику, згадує донька: «Чрезмерно популяризуєте українское народное искусство». (До того був підробний лист нібито від українських націоналістів на еміграції, які дякували батькові за розвиток українського народного мистецтва – це зі слів художника О. Грена слідчому при розгляді реабілітації)»¹⁰⁹. Олександр Грен, який дружив з Гагенмейстером, розповідав Ользі Ерн, що його викликали у КДБ і показували цього листа, що був написаний Петлюрою. У листі звучала подяка Гагенмейстеру за великий внесок у розвиток української культури і культури Поділля, і що патріоти України ніколи не забудуть його праці. Лист був спеціально сфабрикований, щоби позбутися незручного директора школи.

Після знищення школи Гагенмейстер, на запрошення А. Середи, перейшов на роботу в УПІ (Український поліграфічний інститут) м. Харкова, де з 1933 по 1936 працював на кафедрі художньо-технічного оформлення книги; виконував обов'язки декана художньо-конструкторського факультету. Водночас, у 1935 році художник виконував обов'язки завідуючого відділом графіки Харківської картинної галереї.

Працюючи в Харківському УПІ, В. Гагенмейстер навчався в аспірантурі цього вищого навчального закладу, яку успішно закінчив. Для захисту дисертації він підготував наукову працю на тему: «Українська керамічна лялька», яку не вдалося захистити, мабуть, через несправедливі звинувачення і наступну страту видатного митця (дані доньки художника, Ольги Ерн).

¹⁰⁸ ПАОЕ – Гагенмейстер В.М. Настінні паперові прикраси Кам'янецьчини. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислового профшкола, 1930.

¹⁰⁹ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

В доньки зберігся членський квиток В. Гагенмейстера за № 165927, який свідчить, що він був членом професійної спілки працівників вищої школи і наукових установ з 1921 року, а Харківського обкому спілки вищої школи – з 1935 року.

В. Гагенмейстер активно займався науковою діяльністю, до якої можна долучити, насамперед, його дослідницькі поїздки. Як він сам пише в автобіографії, що спочатку «студював українське народне мистецтво по збірках в російських музеях Москви і Петрограда і українських музеях Києва та Полтавщини, як в містах, так і по селах». Також в його Curriculum Vitae з архіву знаходимо згадку про готову наукову роботу «Изразцовые декорации Ярославских храмов», яка мала бути надрукована на той час Ярославським художнім товариством¹¹⁰.

У 1936 переїздить до Києва, де працює завідувачем експериментальної майстерні (Лаврської школи) Київського музею українського народного мистецтва¹¹¹. Одночасно, з 1936 року, за даними доньки, він перебував на посаді наукового співробітника даного музею, де мешкав у 19-му корпусі Музейного містечка.

Школу було засновано ініціативою Наркомосу УРСР 1934 року для народних майстрів з різних областей України, які би працювали над створенням експонатів для майбутніх художніх виставок у Києві, Москві, Ленінграді. Це мало свої позитивні наслідки: виставки 1936 року завершилися успішно, а кращим майстрам (Івану Гончару, Марії Приймаченко, Парасці Власенко, Олександрі Грядунівій, Ганні Собачко, Петру Верні, Олександрову Вовку) було присвоєно звання «Майстер народної творчості УРСР».

На той момент керівником школи й був В. Гагенмейстер, котрий запросив для викладання учнів М. Бойчука: мистецтвознавця, художника-гобеленщика Сергія Колоса, Миколу Цівчинського, живописця Миколу Рокицького, Миколу

¹¹⁰ ДІАХО – Ф. 302, оп.1, спр. 9. – Curriculum Vitae В.Н. Гагенмейстера

¹¹¹ Українська академія друкарства : історико-біографічний довідник (1930-2010) [Текст] / О.В. Мельников. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2010. – 589 с.

Косенка, Пантелеймона Мусієнка, Павла Іванченка. Вони читали лекції з історії мистецтва, технології, композиції¹¹².

У 1936 році з його оправою й форзацем вийшла «Лісова пісня» Лесі Українки в Держлітвидаві України, у 1937 році – Шевченкові «Поєми»¹¹³.

І знову виклик: «Специально возвышаете украинское народное искусство, принижая русское, прививаете национализм»¹¹⁴.

12 грудня 1937 року В. Гагенмейстер був заарештований. Серед звинувачень знаходимо такі:

- ❖ участь у 1919 році у «петлюрівській організації» – «Просвіта» разом із Сіцінським, Гериновичем, Середою, Холодним (імена там не згадувались);
- ❖ з 1921 р. під керівництвом Приходько проводив націоналістичну роботу;
- ❖ у 1931 році художником Середою був завербований в антирадянську націоналістичну організацію, що ставила за мету повалення радянської влади і шкідництво у мистецтві;
- ❖ з 1931 року входив до підпільної контрреволюційної організації УВО. В цю організацію входили Станішевський, Драй-Хмара, Примак, Романкевич, Любарський, Рудяков, Адамович, Шевченко;
- ❖ шпіонаж на користь буржуазної Польщі по завданню Гериновича¹¹⁵.

Постановою трійки Київського обласного управління НКВС УРСР був звинувачений за статтями 54-6, 54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР і засуджений до вищої міри покарання – розстрілу за участь в українській націоналістичній організації і шпигунстві на користь буржуазної Польщі. Його дочці на той момент було лише 10 років. Вона ще пам'ятає драматичне прощання з батьком і наступні 20 сумних

¹¹² Лаврська школа // Україна і Культура. – К.: Товариство «Знання», 1993. – Вип. 26-27. – С. 346-348.

¹¹³ Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства» / С. Білокінь // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 2000. – С. 33-45 : іл.

¹¹⁴ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

¹¹⁵ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

років життя під цим прізвиськом. Вирок виконано 20 січня 1938 року о 24 годині. Закопаний він був у ровах Биківні. Стараннями доньки реабілітований 31 березня 1971 року військовим трибуналом Київського ВО¹¹⁶.

Внук художника Ярослав Бишкевич пише, що дідусь загинув у підвалах Жовтневого палацу в Києві. Така доля спіткала майже всіх викладачів колишньої знаменитої в Україні і за межами тодішнього СРСР Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи. У 1937 році загинули в Києві: О. Адамович, К. Кржемінський, І. Стойкевич, трохи раніше – В. Гоца і М. Коссак, при загадкових обставинах зник у Москві В. Шаврін, помер у ташкентській в'язниці В. Розвадовський. Їх давно немає, але живуть вони в своїх творах у музеях, приватних колекціях. Їхні твори конфісковували, палили, ховали в спецхранах, але та частка, що залишилася, додає свої краплинки до української національної культури¹¹⁷.

Володимир Шаврін був прекрасним акварелістом. Його композиції зберігаються в Третьяковській галереї. Ольга Ерн згадує, що дядя Володя завжди ходив у начищених чоботях, на яких, як на гойдалці, часто бавив маленьку донечку свого директора.

Не дивлячись на те, що В. Гагенмейстер при житті був організатором і активним учасником багатьох виставок та експозиційних проектів, дані про них, на жаль, не збереглися. У нотатках Юхима Гаврилюка читаємо: «Володимир Миколайович Гагенмейстер для мене, як для Подолянина, був найпершим і найдорожчим учителем з народного мистецтва і краєзнавства Поділля. Від Гагенмейстера я пройнявся найсуттєвішим впливом до творчості народного мистецтва, що лягло в основу мого прагнення на все життя... Лише нещодавно я взяв, що Володимир Миколайович Гагенмейстер помер, мені до сліз жаль його, як учителя, як батька! Для нашого народу, взагалі особливо народної селянської

¹¹⁶ Українська академія друкарства : історико-біографічний довідник (1930-2010) [Текст] / О.В. Мельников. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2010. – 589 с.

¹¹⁷ Бишкевич Я. Репресована школа : До 105-річчя з дня заснування Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи / Я. Бишкевич // «Нескорені» : Часопис Співки політичних в'язнів України. – листопад 2010. – С. 5.

мистецької творчості та культури Поділля, це була неоціненно дорога ЛЮДИНА! Глибоко співчуваю його рідні! Він мені дуже багато дав мистецького, як фахівець, я йому безмежно вдячний і пам'ятатиму до віку»¹¹⁸.

Свідченням цінності художніх творів В. Гагенмейстера є каталог до виставки його творів із фондів ЦДАМЛМУ (Київ, 1972). З 1945 року дочка художника О. Ерн провела велику роботу по збору та впорядкуванню всіх тих літографічних творів батька, що залишились після його смерті; порушила клопотання про організацію виставок у Львові та Кам'янці-Подільському. Серед цих робіт переважна частина присвячена Кам'янцю-Подільському та його околицям¹¹⁹. У списку автолітографій до виставки зазначені:

1. Стара фортеця.
2. Стара фортеця (до 1875 року).
3. Турецький мінарет.
4. Іоанно-Предтеченська церква.
5. Вітряна брама.
6. Тринітарський костел.
7. Стара фортеця (зимова).
8. Тріумфальна брама.
9. Воздвиженська церква на Карвасарах.
10. Замкова брама «Станіслава Августа».
11. Дзвіниця вірменського костелу.
12. Руська брама.
13. Тріумфальна брама Кафедрального костелу.
14. Кармелітський костел.
15. Кам'янець-Подільський, будинок.
16. Фігури порталу домініканського костелу.

¹¹⁸ ХШ (фонди Кам'янець-Подільської дитячої художньої школи).

¹¹⁹ ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп.1, спр. 7. – Паравійчук А. Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність. Рукопис. – 11 с.

17. Стара міська ратуша.
18. Кам'янецька фортеця.
19. Гончарська башта.
20. Водоспад.
21. Новопланівський міст.
22. Стара фортеця.
23. Будинок Халіл-Паші.
24. Петропавлівський костел.
25. Кам'яничина. Село Панівці. Хата.
26. Кам'яничина. Село Ходоровці. Комора.
27. Кам'яничина. Село Панівці. Шопа.
28. Кам'яничина. Село Гуменці. Розпис печі у хаті.
29. Кам'яничина. Село Цибулівка. Курник.
30. Кам'яничина. Село Цибулівка. Розпис сволока і печі.
31. Кам'яничина. Село Мукша Китайгородська. Хлівчик.
32. Кам'яничина. Село Кізя. Розпис пічки.
33. Кам'яничина. Село Слобідка Кульчиївецька. Чоло льоху.
34. Гончарська башта з вірменським костелом.
35. Амвон (ПАОЕ, 1973 рік).

Завдяки старанням доньки художника, були організовані його посмертні персональні виставки:

- ❖ 2 вересня 1976 – Львів, Музей народної архітектури та побуту у Львові (70 творів), організатори – Роман Турин, Архип Данилюк (іл. Б.3.12.);
- ❖ 10 березня 1977 – Львів (60 творів), Виставкова зала Львівської організації спілки художників, організатор Еммануїл Мисько;
- ❖ 1980 – Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник (73 твори) (іл. Б.3.13);

- ❖ 1987 – Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник (укладач тексту буклету до виставки Катерина Дегтяр) (іл. Б.3.14);
- ❖ 1987-1988 – Тутракан (Болгарія), побратим Кам'янця-Подільського;
- ❖ 1993 – Варшава (Польща);
- ❖ 1994, 2011 – Хмельницький (художній музей).

Його роботи експонувалися на спільних виставках художників: у 1973 році у Києві та у 1991 й 1997 у Львові.

Про Володимира Миколайовича було знято кілька телефільмів: 1998 – «Оддаєння. Час цвітіння» (режисер Василь Оброз, оператор Ігор Яровенко, директор фільму Наталя Кравченко), «Остання адреса» у Києві; 1999 – «Автограф» у Львові (журналіст Василь Глинчак) та 2011 – «Феномен України» теж у Львові. «Автограф» демонструвався на львівському телебаченні вперше 14 червня 1999 року, ще тричі пізніше. 1998 рік ознаменувався створенням ще одного фільму «Вічна пам'ять», який виник завдяки ентузіазму канадських телемитців у Торонто. У цьому ж році фільм демонструвався на кінофестивалі у Франції. Тричі у Львові організовувалися радіопередачі, присвячені митцю та його творчій діяльності, також радіопередачі транслювалися в Канаді і Хмельницькому (дані про виставки, фільми та радіопередачі наводяться вперше).

На даний момент родина нащадків Володимира Гагенмейстера складається з його доньки, Ольги Володимирівни Ерн (1927) (вийшла заміж за Георгія Олександровича (фон) Ерна, сина хорунжого кавалерійського полку УНР, розстріляного 19 грудня 1937 року), внучки – Валентини Георгіївни Ерн-Бишкевич (1949) та правнука – Ярослава Романовича Бишкевича (1975), які проживають у Львові. У 1971 році О. В. Ерн започаткувала архівний фонд (Ф. 397) батька в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва в Києві; також у 1983 році вона передала Кам'янець-Подільській картинній галереї 19 його творів.

Іменем Володимира Гагенмейстера названо вулицю в Кам'янці-Подільському. Ім'я художника викарбуване на пам'ятникові митцям і

мистецтвознавцям, жертвам політичних репресій, встановленому на початку 1997 року біля Української Академії мистецтв в Києві (іл. Б.3.15.). З нагоди цієї події донька В. Гагенмейстера Ольга Ерн написала подячну статтю в газету «Подільянин» (№ 47 від 21.11.1997року) з промовистою назвою «Бережіть вулицю, бережіть пам'ять».

Пам'ятна дошка, що висвітлює роки праці художника у вищому навчальному закладі, встановлена у мистецькому корпусі Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (іл. Б.3.16). Щороку кращий студент мистецьких спеціальностей університету отримує іменну стипендію Володимира Гагенмейстера.

1 вересня 1993 року в Кам'янці-Подільському (вул. П'ятницька, 9а) у підпорядкуванні Державного коміту в справах будівництва та архітектури відродилася Художньо-промислова школа ім. В. Гагенмейстера, але тепер її знову знищено (іл. Б.3.17.).

Таким чином, можна констатувати, що В. Гагенмейстер як яскрава особистість відігравав значну роль в культурному житті не лише Кам'янецьчини, але й інших регіонів України. Він активно впливав на становлення і розвиток мистецької освіти, підвищуючи, водночас, свій творчій і науковий потенціал завдяки навчанню в аспірантурі. Така напружена пошукова і мистецтвознавча праця давалася взнаки у процесі викладання мистецьких дисциплін. Можна стверджувати, що проведення занять з учнями відбувалося на високому науковому рівні, тому наступний підрозділ висвітлює особливості художньо-педагогічної діяльності видатного представника подільської мистецької школи.

1. Культурно-мистецьке життя Кам'янецьчини у ХХ столітті розвивалося у декількох відносно незалежних напрямках: просвітницька справа, краєзнавча діяльність, особиста творча праця, участь у створенні музеїв, виставок, експозицій. Накопичені з роками знання, уміння та навички передавались від покоління до покоління, збагачувались новим досвідом, обростали новими

технологіями. Це стало, безперечно, міцним підґрунтям для виникнення в Кам'янці-Подільському потужного культурно-мистецького осередку.

2. Мистецька діяльність В. Гагенмейстера формувалась і розвивалася в руслі загальних культуротворчих процесів регіону і була нерозривно пов'язана з основними напрямками суспільного життя, які нуртували на території краю у ХХ ст. Культурний розвиток Поділля, зумовлений регіональними чинниками, активно вплинув на формування й рівень художньої діяльності В. Гагенмейстера.

3. В. Гагенмейстер, як яскрава особистість, відігравав значну роль в культурному житті не лише Кам'янецьчини, але й інших регіонів України. Він активно впливав на становлення і розвиток мистецької освіти, підвищуючи, водночас, свій творчий і науковий потенціал під час етнографічних поїздок, навчання в аспірантурі, краєзнавчої роботи. Напружена пошукова і мистецтвознавча праця давалася в знаки у процесі викладання мистецьких дисциплін. Можна стверджувати, що проведення занять з учнями відбувалося на достатньо високому науковому рівні.

РОЗДІЛ 3

В. ГАГЕНМЕЙСТЕР І ХУДОЖНЯ ОСВІТА КАМ'ЯНЕЧЧИНИ

3.1. Діяльність Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи

Життя показало, що лише теоретична спеціальна художня освіта, що дається в школі без відповідного практичного застосування і технічних знань, недостатня для осіб, що присвячують себе праці на поприщі художньої промисловості.

10 липня 1902 року було затверджено в законодавчому порядку положення про художньо-промислові установи, яким був однозначно узаконений принцип необхідності сумісного теоретичного і практичного навчання в художньо-промислових навчальних закладах.

Освіта, що дається в спеціальних навчальних закладах юнакам і дівчатам, за положенням 10 липня 1902 р. строго відповідає меті: підготувати умілих і досвідчених діячів для вітчизняної художньої промисловості – художників і разом з тим спеціалістів-техніків, які могли б не лише творити оригінальні рисунки-проекти, але вміли особисто виконувати їх досконало в матеріалі.

Таким чином, ці навчальні заклади мали відповідати таким вимогам: 1) розвивати у своїх вихованців найбільш повно художні здібності; 2) привчати молодь до досконалої розробки рідних національних художніх форм; 3) навчати всіх без виключення вихованців зразковому виконанню в матеріалі їх замислів з різноманітних галузей прикладного мистецтва.

Якщо перші дві вимоги можливо впровадити в життя шляхом теоретичного класного навчання за допомогою бібліотек, музеїв, лекцій, екскурсій та інше, то третя, найбільш суттєва умова правильної постановки навчального процесу, що забезпечує досвід і навички, досягається лише шляхом вивчення різноманітних виробництв у майстернях, обов'язкових і необхідних при кожному спеціальному навчальному закладі.

Наскільки важливі художньо-ремісничі майстерні в центральних пунктах як показники розвитку художньо-промислової освіти країни, як керівники більш

досконалих методів, способів виробництва, і врешті, як об'єднувачі всіх галузей мистецтва чистого і прикладного, настільки важливі і околичні майстерні, які є збирачами галузей мистецтва, що лише зароджуються. Вони відображають життя, вбирають в себе не лише національне, а й історичне, дають можливість кожній народності внести свою частку для загального монумента «мистецтво»¹²⁰.

Перша Всеукраїнська конференція (1926), присвячена питанням художньої освіти, була скликана Народним Комісаріатом Освіти УРСР і мала на меті підсумувати шлях, який пройшли художні та художньо-промислові школи за перші післяреволюційні роки, а також переглянути їх структуру, вдосконалити програми та методику навчання.

Позитивною рисою тогочасного шкільництва була ліквідація бар'єрів академічного догматизму, заперечення натуралізму в його казенній та міщанській формах. Серйозна увага приділялася науковій організації праці, підкреслювалася необхідність готувати художньо-педагогічні кадри.

Існували нечіткість і суперечливість у розумінні завдань художньої школи. Важко було погодитися з деякими тодішніми термінами, коли, наприклад, художню творчість називали «художнім виробництвом». За численними заявами про індустріальне і масове мистецтво замовчувалось основне завдання педагогіки – виховання повноцінної творчої індивідуальності.

На конференції, що відбулася з 25 червня по 1 липня 1926 року в Харкові, працювали секції образотворчого мистецтва, художньої кераміки, музична, театру та кіно, а також секція архітектури. Деякі доповіді містять цікаві дані щодо розвитку педагогічної думки, методики викладання та навчального процесу того часу.

Так, з доповіді Я. Ряппо довідуємося, що система художньої освіти вперше була розроблена Управлінням профосвіти у 1921 р. й сформувалась у 1922 р., коли основними типами шкіл було визначено профшколу, технікум та інститут.

¹²⁰ ДІАХО – Про Кам'янецьку художню керамічну майстерню. – Документ №167, арк.1 // Відділ «Культура», 1919.

Авторам нової художньої освіти, що відкинули систему царського шкільництва, доводилось боротися проти двох крайностей у її побудові: перша – це традиційна «шкільна драбина» (профшкола-технікум-інститут), з поверненням технікуму до середньої художньої школи, яка готує до вузів. Друга крайність виявилась у намаганні ліквідувати технікуми шляхом об'єднання їх з профшколою або інститутом.

У центрі уваги секції образотворчих мистецтв стала доповідь Ю. Щербаківського «Народне мистецтво в художній школі». В ухваленій резолюції говорилося, що народне мистецтво, яке виросло в процесі виробництва і зберегло здорові мистецькі принципи, на яких будується нове індустріальне мистецтво, слід вважати засобом початкового виховання в мистецьких школах; його слід використовувати для практичних вправ з індустріального мистецтва в художніх вузах і школах України.

Окрім того, в резолюції підкреслювалась необхідність широкої індустріалізації мистецтва, яка лише єдина може оздоровити художньо-естетичний світогляд широких мас у напрямі мистецтва як життєвої потреби.

У резолюції на доповідь І. Т. Волянського про підготовку художньо-педагогічних кадрів стверджувалося, що «головним недоліком старої художньої школи була повна відсутність спеціально-педагогічної освіти і що в основі підготовки художньо-педагогічного персоналу повинен лежати науково-педагогічний підхід, вивчення методів і засобів навчання мистецтву». Визнано доцільним готувати художньо-педагогічні кадри на спеціальних факультетах вузів, а не при технікумах.

Після доповіді І. Врони було прийнято його пропозицію поділити всі предмети на три групи: основні (спеціальні), допоміжні, які обслуговують спеціальність, та загального значення.

Основними предметами інститутів було визначено:

- ❖ Практичні й лабораторні роботи в майстерні і на виробництві.

- ❖ Малюнок, креслення, живопис, ліплення, композиція з вивченням формальних елементів художньої майстерності (лінія, площа, об'єм, колір).
- ❖ Технологія малюнків.
- ❖ Технологія і техніка виробництва.

Обслуговуючі предмети: вища математика, нарисна геометрія, фізика, хімія, механіка, оптика, теорія мистецтва та ін.

Загальні предмети: українознавство, іноземна мова, охорона праці, гігієна. Підкреслювалася необхідність «заміни старого академічного способу навчання професійно-практичним, який повинен навчити студентів розуміти закономірності форми, матеріалу, простору»¹²¹.

Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа почала діяти з 1905 року. Ініціатором відкриття був художник В'ячеслав Костянтинович Розвадовський (1875-1943).

Надзвичайно цінним і важливим є доробок В. К. Розвадовського, першого директора художньо-промислової школи в Кам'янці-Подільському, який дотримувався старого академічного способу навчання. Він став ініціатором і організатором пересувних народних виставок картин, вони охопили понад 600 сіл, містечок і міст країни. Під час виставок, що були безкоштовними, пояснював, як варто розуміти мистецтво, навчав бачити красу, помічати її у буденності.

Митець проводив цілі лекції на мистецтвознавчі теми у доступній, легкій формі, прагнучи якомога більше наблизити народ до високого мистецтва. Аби лекції були доступні і дитячому розумінню, складав цікаві оповідання, де героями були автори полотен, зображені персонажі, фарби, пензлі, олівці.

Таким чином, В. К. Розвадовський популяризував українське мистецтво, намагався піднести його на високий рівень, адже воно того заслуговувало.

¹²¹ Задесенець М. П. Вікові особливості розвитку дітей і формування їх особистості. – К.: Вища школа, 1978. – 263 с.

Проповідування народного мистецтва, народної культури підтримувало дух самого таки українського народу, кріпило у нього віру в себе, свої можливості і свою значущість. Україна – це не лише частина Росії, Малоросія, а повноцінна, самодостатня держава, що має свою мову, культуру, традиції, мистецтво, має свою душу.

Спочатку майстерні були засновані як рисувальні класи для сільських дітей і розміщувалися у приміщенні колишнього домініканського монастиря¹²². Архітектурний ансамбль ордену домініканців, що розташовувався у серцевині Старого міста і поєднував автентичні архітектурні споруди (готика, ренесанс, бароко), вже з перших кроків сприяв виникненню атмосфери творчості, наукових пошуків. Школа та інтернат для сільських дітей утримувалися на власні кошти земства і підпорядковувалися Імперській Академії мистецтв у Петербурзі.

Навчання велося частково українською мовою. На жаль, політичні погляди В. Розвадовського та впровадження в класах народної тематики викликали непорозуміння з губернським начальством. Субсидії від Петербурзької Академії мистецтв припинилися. Зрештою 1908 року В.Розвадовського було усунуто від керівництва, класи закрито, а сам митець опинився в Середній Азії¹²³.

Цього ж 1908 року рисувальні класи було реорганізовано на художньо-ремісничі майстерні, підпорядковані Міністерству торгівлі і промисловості у Москві, очолювати які запросили петербурзького художника-кераміста М.Ф. Роота, який став до праці з 1 серпня 1909 року. У 1913 році майстерні експонували на Всеросійській кустарній виставці керамічні вироби учнів, начерки, рисунки, креслення. В грудні 1913 року відбулася виставка у Кам'янці-Подільському, на початку 1914 року – у Берліні, у березні 1914 – в Ліоні¹²⁴.

¹²² Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski. Szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Wilno, 1915. – 106 s.

¹²³ Коваленко О.М. Перші народні пересувні виставки В.К. Розвадовського на Україні, 1904-1906 рр. // Український історичний журнал. – К., 1968. № 10. – С.105-112.

¹²⁴ Перепада В.В. З історії художньо-промислової школи в Кам'янці-Подільському / В.В. Перепада, Ю.П. Лашук // Високе призначення радянського мистецтва. – Львів : Видавниче об'єднання «Вища школа», 1975. – С. 87-106.

Започаткована В'ячеславом Костянтиновичем справа була гідно підтримана Миколою Федоровичем Роотом. Цей учитель, майстер, керівник лише за кілька років перебування в Кам'янці встиг зробити надзвичайно багато для школи, запровадив викладання багатьох загальноосвітніх та спеціальних предметів. Він чітко усвідомлював важливість підготовки спеціалістів, які б могли не лише розробити виріб, але і виконати його в матеріалі.

Про свої плани щодо організації навчально-виховного процесу в школі Микола Федорович Роот писав, що цей навчальний заклад, єдиний на Поділлі, представляє той новий тип художньо-ремісничих шкіл, які насаджуються Міністерством Торгівлі і Промисловості для підняття і розвитку тих видів позаземлеробних народних промислів – ремісничих і кустарних, в яких цінність предметів виробництва залежить від ступеня художності їх роботи.

Подібного типу школи вже давно необхідні в Подільській губернії, де здавна існують різні види кустарних промислів: ткацтво, вишивка, плетіння мережив і килимів, різьба по дереву, обробка подільського мармуру і гончарні промисли, і де вони з року в рік занепадають з причини недосконалості техніки самого виробництва, також і тому, що кожна галузь праці, прекрасні художні зразки народної творчості, перероджуючись у звичайні речі лубочного характеру, цілковито знецінюють предмети виробництва. В особливому занепаді знаходиться гончарний промисел, що і зараз приваблює десятки тисяч робочих рук: примітивні способи обробки глини, невміння підганяти глазурі, складати фарби і взагалі відсутність творчості, незнання запитів сучасної керамічної техніки і вимог ринку знецінюють роботу гончарів, і сам промисел стає не вигідним, хоча міг би слугувати джерелом значного доходу і дати роботу ще більшій кількості людей.

Тому в основу діяльності Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні покладено прагнення розвивати гончарне виробництво в Подільській губернії, шляхом підготовки спеціалістів-інструкторів і підмайстрів з художнього і утилітарного керамічного виробництва. Але поряд з цим у

завдання навчання в майстерні входить розвиток в учнів графічної грамотності й художнього смаку, які необхідні й для інших видів кустарної промисловості.

Відповідно до поставленої мети, до програми 3-4-річного курсу Майстерні входили в основному художні предмети: малюнок, акварельний живопис, ліплення і креслення; загальноосвітні предмети: закон Божий, російська мова, арифметика, фізика та хімія у тому обсязі, який є необхідний для практичного вивчення керамічної технології. Учні в майстерні засвоюють художні й технічні прийоми, необхідні для кожного працівника художньо-керамічного виробництва, на практиці навчаються виготовляти гончарні, майолікові фаянсові вироби, а також усе, що стосується кахельно-черепичного виробництва (Іл. В.1.1.).

Трудове життя школи складалося зі щоденної майже 8-годинної праці учня, як зранку, так і ввечері теоретичні заняття змінювалися практичними; але іноді це навчальне життя урізноманітнювалося екскурсіями на місцеві заводи, в археологічний музей, на виставки та інше; іноді влаштовувалися шкільні свята у вигляді різдвяної ялинки, учнівських спектаклів, відвідування міського театру. Але найважливішими подіями з життя школи були виставки.

Так в 1911 році в приміщенні шкільної майстерні була відкрита виставка робіт учнів за другий навчальний рік для наочного ознайомлення суспільства з результатами і завданнями навчального закладу. Впродовж року і під час виставки майстерню і рисувальні класи відвідало понад 700 чоловік (іл. В.1.2.).

В 1912 році була влаштована виставка робіт учнів по всіх класах навчального закладу. На виставці було запропоновано більше 500 художньо-керамічних виробів, фаянсовий посуд, породистих глазурованих і майолікових виробів і понад 800 малюнків аквареллю, креслень, композицій, ліпних, гіпсових і формувальних робіт. Впродовж тижня виставку відвідали 600 чоловік.

В 1909-10 році з 18 учнів керамічної майстерні було 15 чоловік селян. В 1910-11 р. з 25 учнів – 17 селян. У 1911-12 р. з 30 учнів селян і козаків 22 чоловіка; всі вони, переважно, з Подільської губернії, повітів Кам'янецького,

Ушицького, Проскурівського, Вінницького, Балтського, і декілька з Бесарабської губернії¹²⁵.

Таким чином, учні-селяни, поверталися до рідних місць, приносили нову галузь заробітку, прищеплювали почуття любові до краси, смак у мистецтві. Важливим завданням було підтримати саме національну творчість. Адже на той час школи насаджували європейське мистецтво. М. Д. Беляєв, автор книги «Прогрес кустарної промисловості» писав: «Наші школи вбивають будь-які прояви чисто народної творчості, справляючи на учнів уніфікуючий вплив. Для більшості шкіл це зауваження, на жаль, справедливе»¹²⁶. Тому внесок М.Ф. Роота дійсно неоціненний, беручи до уваги задуми і результати.

Закінчивши художньо-промислову школу, кожен випускник складав іспит з основних предметів перед державною екзаменаційною комісією з обов'язковим написанням письмової роботи з технології керамічного виробництва. В архівах Кам'янець-Подільської дитячої художньої школи зберігається декілька фотокопій контрольних робіт учнів. Вони містять детальну класифікацію глин, назву районів видобування, технології приготування глиняної маси, рецептури виготовлення глазури того чи іншого кольору тощо.

Очевидно, що справа навчальної майстерні за 3 роки існування зміцніла, розвивалася. З осені 1913-14 навчального року проектується організація зразкової артілі-майстерні з учнів першого випуску, щоб створити на Поділлі «вогнище зразкової керамічної промисловості»¹²⁷.

Миколою Федоровичем і викладачами школи було розроблено детальну програму трирічного курсу Кам'янець-Подільської художньо-ремісничої навчальної майстерні, що свідчить про його надзвичайну обізнаність, знання

¹²⁵ ДІАХО – Про Кам'янецьку художню керамічну майстерню. – Документ №167, арк.1 // Відділ «Культура»,1919.

¹²⁶ ДІАХО – Про Кам'янецьку художню керамічну майстерню. – Документ №167, арк.1 // Відділ «Культура»,1919.

¹²⁷ ДІАХО – Про Кам'янецьку художню керамічну майстерню. – Документ №167, арк.1 // Відділ «Культура»,1919.

педагогіки та бажання піднести підтриману справу на належний рівень, забезпечити Україну справжніми професіоналами.

Згідно із завданнями статуту навчальної майстерні передбачалося викладання наступних дисциплін і введення практичних робіт при 46 годинах на тиждень. Так малюнок і геометричне креслення складало курс вечірніх рисувальних класів, обов'язкових для всіх учнів майстерні. Система викладання всіх художніх дисциплін передбачалася предметна, як та, що надає більше можливостей для розвитку індивідуальних здібностей учнів.

5 вересня 1913 року завідувача майстерні М.Ф. Роота перевели до Пскова на посаду директора Художньо-промислової школи Н.Ф. Фан-дер-Фліта. Його обов'язки виконував Григорій Давидович Журман. За кілька тижнів, 9 листопада, завідувачем призначили Надію Дмитрівну Вишневську. Термін навчання став тепер чотирирічний. Майстерню було розширено¹²⁸.

Представниками подільської школи мистецтва було розроблено ряд методичних прийомів та принципів, що значно покращували засвоєння знань та набуття навичок. Ці методичні прийоми не втратили своєї актуальності і в наш час.

У роки Першої Світової війни населення Кам'янця двічі евакуюювали¹²⁹. 1915 року у зв'язку з наближенням фронту майстерню евакуювали до Харкова, повернулася вона до Кам'янця в серпні 1916 року. А в серпні 1917 року її евакуювали знову, цього разу до Лубен Полтавської губернії (повернено в липні 1918 року). Ще до революції, 1 листопада 1916 року, завідувати майстернею було призначено Володимира Гагенмейстера¹³⁰. Він керував закладом до самого кінця його існування (1933), з його іменем пов'язане піднесення цього культурного осередку¹³¹ (іл.В.1.3.).

¹²⁸ Перепада В. В. Художньо-педагогічна конференція 1926 року / В.В. Перепада, Ю.П. Лашук // Високе призначення радянського мистецтва. – Львів : Видавниче об'єднання «Вища школа», 1975. – С. 63.

¹²⁹ Сецінський С. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття, 1914 - 1924 рр. / С. Сецінський // Україна. – К., 1926. – Кн. 1 (16). – С. 173.

¹³⁰ Ерн О.В. Гагенмейстер В.М. / О.В. Ерн // Словник художників України. – К. : УРЕ, 1973. – С. 50-51.

¹³¹ Данилюк А. Г. В. Гагенмейстер – дослідник культури Поділля / А.Г. Данилюк, О. В. Ерн // Проблеми етнографії Поділля : Тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 70-71.

А. Паравійчук простежив зміни назв, яких зазнав навчальний заклад впродовж такого недовгого часу свого існування. Починаючи з 1919 року художньо-ремісничу учбову майстерню перейменовували кілька разів. Вона звалася художньо-промисловою майстернею, художньо-ремісничою керамічною майстернею, з 1921 року – художньо-промисловим ім. Г.С. Сковороди технікумом, а з 5 грудня 1923 року – художньо-промисловою профшколою ім. Г.С. Сковороди. Ця назва протрималася найдовше – до 1931 року¹³² (іл. В.1.4.).

З появою В. М. Гагенмейстера, oprіч відділу тонкої кераміки, у 1921 році було відкрито ще два відділи: ткацький (килимарство і художня вишивка) і поліграфічний (майстерні: літографія, фото і ксилографія), а також придбано невеличкий друкарський верстат¹³³.

Таким чином, у 1921-1922 навчальних роках тут функціонували 4 відділи: керамічний з точильно-формуальною, керамічно-малярською та скульптурною майстернями, графічний з літографською та цинкографічною майстернями, столярно-різьбярський зі столярною та різьбярською майстернями і ткацький¹³⁴.

Створення міцної навчально-технічної бази в художньо-промисловій школі дало можливість підвищити статус навчального закладу і порушити клопотання про відкриття на базі школи художньо-промислового технікуму для підготовки спеціалістів-керамістів високої кваліфікації з середньою спеціальною освітою. У 1921 році художньо-промислову школу реорганізували в художньо-промисловий технікум імені Г.Сковороди, приєднавши до нього як філії інструкторсько-ткацьку та різьбярсько-столярну школи¹³⁵. Завідуючим художньо-промисловим технікумом ім. Г. Сковороди знов було призначено В. Гагенмейстера¹³⁶.

¹³² Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства» / С. Білокінь // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 2000. – С. 33-45 : іл.

¹³³ ПАОЕ – Спогади про В. Гагенмейстера Ю. Гаврилюка.

¹³⁴ КПМДА – Ф. – 1492, оп. 1, спр. 7. – арк. 6.

¹³⁵ КПДІМЗ – Кгр – 1355. – Естамп. – Зразок керамічної тарілки. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1923.

¹³⁶ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханій у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

29 листопада 1923 р. технікум знову було перейменовано на школу і переведено на місцевий бюджет. У навчальному закладі, у зв'язку з цією реорганізацією, склалося загрозливе матеріальне становище (воно і до цього було доволі скрутним). За місцевим бюджетом на утримання школи було виділено щоквартально 2065 крб. 70 коп., однак реально надходило лише 200 крб.

Співробітники замість 5,25 крб. щомісячної зарплатні фактично отримували 0,8 крб. Ситуацію не врятувало скорочення штату викладачів та співробітників у травні 1924 р. за розпорядженням місцевої влади. У зв'язку з економічною кризою було зменшено й тривалість навчання до 2-х років¹³⁷. Однак, попри матеріальні труднощі, зусиллями В.Гагенмейстера та всього колективу вдалося зберегти школу і забезпечити в ній продуктивний навчально-виховний процес. Заклад, як і раніше, продовжував готувати спеціалістів не тільки для Поділля, а й для всієї Правобережної України¹³⁸.

Але, звичайно, найбільше праці віддав профшколі В.Гагенмейстер. Тут сформувався міцний колектив однодумців, склад якого за 1921-22 навчальний рік розшукали В. Перепадя та Ю. Лашук. Зокрема, Л. Розов викладав нарисну геометрію, перспективу, теорію тіней, всесвітню історію мистецтва, композицію, О. Адамович – технологію виробництва, рисунок, В. Гагенмейстер – історію ужиткового мистецтва, композицію, історію орнаменту, А. Вронський – малювання (у зв'язку з малярством і стилізацією) та малярство, Г. Журман – скульптуру, керамічне малярство. Завадський і Ялковський очолювали точильну й формувальну майстерні. М. Корецький викладав літографію, М. Романів – цинкографію. Загальноосвітніми предметами були математика, фізика, хімія, політмінімум, письменство, німецька мова, гігієна праці, охорона праці. На той

¹³⁷ КПМДА – Ф. – 1492, оп. 1, спр. 7. – арк. 6.

¹³⁸ Там само.

час у школі навчалоя: на керамічному відділі 30 учнів, на графічному – 23, усього – 53 душі¹³⁹.

Щоліта, під час вакацій, тут створювали краєзнавчі дослідницькі групи. Під керівництвом своїх викладачів учні профшколи розшукували народних майстрів, збирали в подільських селах зразки народних виробів. Вони студіювали гончарство, вишивку, настінні та інші малювання, паперові прикраси, народний одяг, сільське будівництво, стародавні архітектурні пам'ятки, робили замальовки й зарисовки.

Викладачі й учні Кам'янець-Подільської профшколи наполегливо й послідовно долучалися до традицій. Слідом за завідувачем учні переймалися повагою й любов'ю до народного мистецтва. Ці риси притаманні всім вихованцям профшколи, серед яких були В. Артеменко, Ю. Гаврилюк, С. Кукуруза, М. Ліщинер, З. Охримович, Т. Сис, Н. Сулковська, Г. Пустовойтенко, О. Бублій та інші.

Згадує колишній учень школи Юхим Гаврилюк: «Багато забув я учнів – своїх товаришів – колег по школі. Але з тих кого я пам'ятаю стали поважними і знатними для нашого народу, згадаймо хоча б про декого з них: Микола Мітін – директор Баранівського фарфорового заводу ім. В. І. Леніна, Микола Олійник – головний інженер Олевського фарфорового заводу ім. Домбаля, Михайло Ліщинер – художник-живописець (м. Львів), О. Мельник – художник-карикурист газети «Слава Родіни» (м. Львів), Зінаїда Охримович – народний майстер кераміки Київського майолікового заводу, Савченко та Мельник – майстрині художньої вишивки та ін.¹⁴⁰.

Ідучи до джерел, кам'янчани були не самі. По Україні в двадцятих роках існувало досить багато осередків ужиткового мистецтва. Влада толерувала їх, оскільки вони виробляли речі на експорт. У передмові до «Вишивок низзю» В. Гагенмейстер відзначав, що українські народні килими й вишивки становили на

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ ПАОЕ – Спогади про В. Гагенмейстера Ю. Гаврилюка.

той час основу експортної номенклатури на ринках Німеччини, Англії, Франції, Австрії, Сполучених Штатів Америки. На радянських експортних виставках це були найцікавіші експонати. Як відомо, на Всесвітній декоративній виставці в Парижі 1925 року українським вишивкам присуджено велику медаль.

Високої оцінки надає Б. С. Бутник-Сіверський «...тому єдиному і крупному осередку, яким був Кам'янець-Подільський художньо-промисловий технікум, на чолі якого стояв В. Гагенмейстер і навколо якого об'єднувались народні умільці не лише одного Кам'янця-Подільського, а й околиць сіл Поділля. Так, відомо, що 1923 року цей технікум брав участь своїми керамічними виробами у Всесоюзній с-г виставці у Москві і був удостоєний почесного диплому, а у 1927 році на ювілейній виставці народів СРСР, організованій Академією художніх наук у Москві, Кам'янець-Подільський технікум був єдиною організацією, яка репрезентувала українську художню кераміку. Відомо також, що Поділля у відбудовчий період по кількості гончарів посідало перше місце на Україні (2850 майстрів з загальної кількості 15013 на всю Україну)»¹⁴¹.

Та в чому кам'янчани залишалися майже самотні – в тому, що вони прагнули надати своїм роботам тривких цивілізованих форм. Школа мала вже літографську майстерню, було придбано невеликий друкарський верстат, і на цій простій і доступній основі виникло шкільне видавництво. В. Січинський пояснив, чому колектив КПХППШ вдався до літографії: «По війні і революції репродуктивно-механічна техніка, як відомо, у нас зразу дуже підупала, а ще й досі фототипія не стоїть на рівні загальноєвропейському». Між тим, літографія при вмілому зужиткуванні техніки, з участю самих митців-графіків, дає дуже гарні наслідки, а з мистецького боку навіть кращі від змеханізованої друкарської репродукції. От чому, починаючи з років 1920-1925, ми бачимо, як цілий ряд видань з мистецтв (обкладинки і прикраси книжок) виходять з літографічних майстерень.

¹⁴¹ Бутник-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво (1917-1941) / Б.С. Бутник-Сіверський. – К. : Наукова думка, 1966. – 221 с.

Матеріальних засобів було обмаль: бракувало і коштів, і паперу, й фарб. Надолужували ентузіазмом. Використовували навіть папір, з одного боку писаний. Описуючи альбом В. Шаврина «Селянський одяг на Поділлі» (Кам'янець-Подільський, 1927), В. Січинський зробив цікаве спостереження: «Як курйоз можна замітити, що папір, на якому друковані рисунки, винятково добрий, але при ближчому розгляді (з відворотного боку!) переконаємося, що це довоєнні (дореволюційні!) непотрібні «дистанційні» мапи Поділля, Подільського земства...» Так почали виходити альбоми, присвячені окремим видам народного мистецтва Поділля: вишивці, стінним малюванням, гутному склу, народному одягу тощо. Щоби легалізувати усе це перед начальством, Гагенмейстер мав готове пояснення, що «Кам'янецький краєзнавчий музей поставив собі одним із завдань представити місцеву промисловість як у минулому, так і сучасному її стані»¹⁴².

Отже, учні I-III класів майстерні точили, формували в гіпсі, обпалювали і розмальовували керамічними фарбами найрізноманітніші керамічні вироби з простої гончарної маси і напівфаянсу, такі як вази різноманітного розміру і стилю, глеки для води, чашки, молочники, фруктошниці, цукорниці, попільниці, миски, тарілки, кухонний посуд, кахлі ліпні і гладкі, облицювальну плитку різних кольорів, плитку для підлоги та інші предмети розкоші і домашнього обіходу.

Окрім того, велися заняття по складанню різноманітних мас і глазурі для різних температур, для чого робилися пробні вироби і підбиралася для них глазур. Звичайна глина і каолін використовувалися місцеві і з найближчих до м. Кам'янця селищ, де існують гончарні промисли, а саме: з сіл Антонівки і Заміхова, Ушицького повіту, Адамівки, Летичівського повіту, і Смотрича, Кам'янецького повіту. Матеріали для глазурі виписувалися частково і з-за кордону.

¹⁴² Січинський В.Ю. Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці / В.Ю. Січинський // Українська книга. – Львів, 1937. – №1. – С. 20-23.

Школа регулярно брала участь у показах пам'яток народного мистецтва. У 1923 році вона єдина презентувала кераміку Поділля на Всесоюзній сільськогосподарській і кустарно-промисловій виставці у Москві, куди надіслала близько 200 робіт. Ці вироби мали великий успіх, здобули дві нагороди і почесний диплом¹⁴³.

Станом на 1923 р. цей заклад був єдиним на Правобережній Україні, що дбав про підготовку такого роду фахівців [300, с. 6].

У серпні 1925 року керамічні та графічні твори учнів експонувалися на виставці художніх шкіл України у Харкові¹⁴⁴. У 1927 році на ювілейній художній виставці народів СРСР у Москві Кам'янець- Подільська художньо-промислова школа знову була єдиною, що представляла кераміку України¹⁴⁵.

Вдало організованому навчально-виховному процесу в новоствореному технікумі сприяли науково-методична діяльність В. Гагенмейстера, його кропітка праця, спрямована на добір викладацького складу та майбутніх учнів школи. З етнографічних матеріалів, зібраних у селах Поділля, створювалися посібники, які друкарським способом, переважно у техніці літографії, видавалися невеликими тиражами викладачами та учнями школи. Яскраво й образно художник проводить у виданнях мистецтвознавчий аналіз знайдених зразків народної творчості, намагаючись зробити їх доступними для використання у навчальному процесі. Робота над справжніми творами народного мистецтва лягла в основу розробленої шкільної програми.

Володимир Миколайович сміливо доручав своїм учням серйозні роботи – композиції до публікацій для наукових його та шкільних видавничих праць. Він навчав як оздоблювати мистецькі праці (шкіци) до композиції і до публікованого твору «Гончарі Бацуци». Віра вчителя надихала впевненість в учнів на творчі дерзання і звершення. Він навчав любити, цінувати й зберігати народне

¹⁴³ КПМДА – Ф. – 1492, оп. 1, спр. 7. – арк. 6.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само.

мистецьке надбання і пам'ятки матеріальної культури нашого народу. З часом їх твори ставали прикрасою українського народного мистецтва.

Під керівництвом В. М. Гагенмейстера Кам'янець-Подільська художньо-промислова профшкола і технікум ім. Г. Сковороди залишили значний культурний слід у краєзнавстві Поділля та, зокрема м. Кам'янця-Подільського. Це найбільше надбання в діяльності названих художніх закладів за Радянської влади. Художньо-Промислова Профшкола першою розпочала величну роботу популяризації архітектурних пам'яток і видів м. Кам'янця-Подільського. Вона видала декілька альбомів пам'яток міста та декілька серій поштових листівок за зарисовками художника-графіка, викладача і директора школи Володимира Миколайовича Гагенмейстера. Школа популяризувала свої вироби та досягнення на різних, майже щорічних виставках¹⁴⁶.

Кам'янець-Подільська художньо-промислова профшкола існувала до 1933 року. З кінця 1920-х років у ній почалися «реорганізації». З метою знищення центру українського мистецтва уряд звужив у 1931 році його профіль. Поліграфічний та ткацький відділи ліквідувалися. Літографська майстерня перейшла до структури технікуму. Відбулося звільнення ряду викладачів та співробітників¹⁴⁷. Нависла реальна небезпека над навчальним закладом та його керівництвом.

Школу було реорганізовано на скло-керамічний технікум. 1933 року ліквідовано й той технікум, викладачі й студенти якого встигли так багато зробити для української культури. У 1933 році В. Гагенмейстера було усунено з посади завідувача за «надмірну» популяризацію українського народного мистецтва, а школу закрито. Учні перевели до Миргородського та Межигірського технікумів, а також до міста Балахни Горьківської області.

¹⁴⁶ ПАОЕ – Гагенмейстер В.М. Мистецтво Єгипту в малюнках. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.

¹⁴⁷ КПМДА – Ф. – 1492, оп. 1, спр. 7. – арк. 6.

«Викладачі, – пише Ольга Ерн, – розбрелись подалі від прикордонного Кам'янця-Подільського, де були ліквідовані майже всі навчальні заклади. Згодом майже всі викладачі були розстріляні»¹⁴⁸.

Але, з плином часу, стає очевидним, що школа відіграла чільну роль у становленні мистецької освіти як на Кам'янецьчині, так і на Поділлі. Пошук талановитих учнів, високий щабель теоретичного і практичного викладання, просвітницька, виставкова та поліграфічна діяльність сприяли зародженню та існуванню освітнього культурно-мистецького осередку, який міцно вплинув на життя регіону.

Неможливо не акцентувати увагу на своєрідних прийомах, які творчо впроваджував у власну педагогічну діяльність Володимир Гагенмейстер, тому наступний підрозділ присвячується розкриттю саме даного питання.

¹⁴⁸ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

3.2. Педагогіка мистецтва В. Гагенмейстера

Важко відокремити мистецьку діяльність художника від педагогічної. Рідко хто з них досягав творчих вершин: занадто обурлива була праця вчителя. Вчителі малювання йшли, як правило, бідняки, які не мали можливості займатися вільною творчістю. Роботи на замовлення переважно були додатковим заробітком для такого художника, який повністю залежав від смаків та примх замовника.

В історії педагогіки мистецтва достатньо згадок про те, як талановиті художники-педагоги намагалися впроваджувати теоретичне і практичне навчання й виховання в єдності, особистим прикладом захоплювали учнів, підносячи їх на новий щабель розуміння та усвідомлення мистецьких явищ у світі. Саме такий творчий підхід можна знайти у художньо-педагогічній спадщині подільського митця, колишнього директора художньо-промислової школи у Кам'янці-Подільському, Володимира Гагенмейстера. Художньо-педагогічна діяльність молодого педагога почалася відразу після одержання диплому художника-мистецтвознавця з декоративно-ужиткового мистецтва у Псковській художньо-промисловій школі.

Педагогічна наука далеко не нова і сягає своїми коріннями часів появи людства, усвідомлення людиною своєї суті. Неабиякої уваги заслуговує і педагогіка мистецтва, бажання художника, митця передати свої знання та вміння молодшому поколінню. Над способами передачі умінь замислювалися завжди, з часом все більше і більше заглиблюючись і розвиваючи методику.

Педагогіка мистецтва XIX століття на теренах тогочасної Російської імперії мала вже свої більш конкретні методи та принципи навчання, з'являлася спеціалізована методична та педагогічна література: «Журнал міністерства народної освіти» (Санкт-Петербург), «Навчально-виховна бібліотека» (Москва), «Сім'я і школа» (Москва), «Сімейні вечори» (Москва), «Русская школа» (Санкт-Петербург) та багато інших. Викладачі образотворчих дисциплін

об'єднувалися у Союзи, спілки, які мали на меті досягти кращих успіхів у навчанні вихованців, піднести предмет до професійного рівня¹⁴⁹.

Успішному викладанню малювання значно сприяло влаштування при великих школах особливих рисувальних залів зі спеціально прилаштованими меблями. Узв'язку з малюванням в деяких навчальних школах викладалася і ліпка, при чому ліпка зазвичай передувала малюванню і готувала до нього. Вона починалася з раннього віку і мала особливе значення для розвитку в дітей навиків володіння обома руками одночасно.

Оскільки в молодшому віці дітям легше малювати з пам'яті, то спочатку вводилося вільне малювання, лише з 4-го класу переходили до систематичної роботи за загальною моделлю, в 5-му – працювали за особливою моделлю для кожного учня, пізніше – перспектива і ознайомлення з найпростішим конструктивним кресленням столярних та інших інструментів, машинних частин та ін.¹⁵⁰

XIX століття, намагаючись відійти від «старовинної схоластики», вводить багато інновацій в навчально-виховний процес; розробляються доступніші методи і методики, складаються цілі програми з оволодіння образотворчими дисциплінами. Навчання ведеться поступово з логічною послідовністю, починаючи від найпростіших елементів до складних образів і постановок.¹⁵¹

Неабиякі вимоги ставилися перед викладачами образотворчих дисциплін. Право викладати малювання в усіх навчальних закладах надавалося лише особам, які закінчили курс вищого художнього училища зі званням художника або тим, які закінчили натурний його клас і витримали випробування з історії мистецтв, анатомії та перспективи і, крім того, особам, які закінчили курс академічних художніх училищ в Казані, Одесі і Пензі, училища натурального класу, Московського училища живопису, ваяння і архітектури.

¹⁴⁹ Журнал министерства народного просвещения. Седьмое десятилетие. – Часть CCCLV. – Сентябрь : Сенатская типография. – С.-Петербург, 1904. – 391 с.

¹⁵⁰ Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX- начала XX века / В.В. Рубан. – К.: Наукова думка, 1985. – С.133-149.

¹⁵¹ Поділля / Л.Ф. Артюх, В.Г. Балушок, З.Є. Болторович та ін. – К.: Видавництво НКЦ Доля, 1994. – 504 с.

Що стосується решти осіб, що бажали викладати малювання, то від них вимагався освітній ценз не нижче того типу училища, в яких вони бажали викладати, і складання особливого іспиту. Іспит цей для викладачів середніх навчальних закладів полягав у виконанні малюнка голови людини аквареллю чи олійними фарбами; бажуючі викладати в закладах з курсом 4-класних міських училищ мали виконати малюнок з гіпсової фігури, голови людини з натури і малюнок з натури перспективного характеру.

Для викладання у початкових училищах вимагалось виконати малюнок від руки з плоского криволінійного орнаменту, з групи геометричних тіл в контурі і відтушований малюнок з групи повсякденних предметів. Випробування ці проводилися в художніх училищах, підвідомчих Академії Мистецтв, і в тих навчальних закладах Міністерства Народної Освіти, на яких було покладене проведення випробувань на звання вчителів початкових училищ¹⁵².

Художник з притаманною для нього енергією починає створювати умови для поглибленої мистецької освіти учнів, значну увагу приділяє розширенню кількості та якості вивчення спеціальних художніх предметів, добре розуміючи, що без міцної образотворчої бази неможливо говорити про творчість та наступну плідну фахову діяльність вихованців.

З цього періоду починається створення своєрідної мистецької педагогіки Володимира Гагенмейстера, яка, використовуючи методи й прийоми особистісного навчання, складалася у струнку систему результативної художньої освіти, максимально розкривала творчий потенціал кожного учня. Більш досконалим стає вивчення рисунку, поширюються знання та вміння в галузі технік акварельного живопису, вводиться творчий малюнок.

Він викладав тут історію всесвітнього ужиткового мистецтва, композицію й графіку. Як згадувала красналиця Тамара Сис, що у той важкий час В. Гагенмейстер домігся збільшення чисельності учнів і відкриття нових відділів. У

¹⁵² Православная Подолия. Еженедельник Подольской епархии. (год издания IV). Под редакцией протоиерея Е. Сецинского. Кам.-Под.: тип. Свято-Троицкого братства. №49, 1909. – 1274 с.

1921 році школа потроїла набір учнів. Крім керамічного, було відкрито ткацький та літографський відділи. Тут він працював до 1933 року, коли було розгромлено українські гуманітарні заклади в усій Україні.

Учнів для школи директор підбирав під час етнографічних мандрівок селами Поділля. Це були хлопці і дівчата від плуга, верстата, поля, корови, але кожного з них вирізняла мрія про власну творчість у галузі народного мистецтва, кожний мав свої уподобання, котрі талановитий педагог вмів розпізнавав, підтримував і відшліфовував.

Він вмів зрозуміти тонку душу майбутнього митця, щедро віддавав їй свої знання, навчаючи людяності та мистецтву, дбав про формування моральних і духовних потреб. Особливою опікою оточував сиріт, надаючи їм можливість безкоштовного навчання і проживання при школі-інтернаті.

Численні учні згадують, як в художньо-промислову школу йшли, як на свято. Часто одягались у національній стрій або в синіх блузах, у святкові дні марширували колонами по місту. Школа мала неабиякий авторитет в місцевого населення.

Учні свідчили, що Мосфільм зняв стрічку про художню школу та її марші по місту «На грані двох світів». На жаль, усі звернення до відомої студії не принесли результатів, стрічку не вдалось розшукати.

Віра в людину та повага до неї допомогли В. Гагенмейстеру зібрати професійний педагогічний колектив: В. Шаврін (малюнок), В. Корецька (килимарство), О. Адамович (кераміка), Л. Розов (нарисна геометрія), Г. Журман (скульптура), А. Вронський (стилізований малюнок) та ін.

Про дружні й теплі стосунки між директором та викладачами школи свідчить кольоровий шарж-автолітографія колективу Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи ім. Г.С. Сковороди, виконаний В. Шавріним у 1926 році (іл. В.2.1.). У центрі композиції за допомогою пензля-метли емоційно диригує комічним оркестром викладачів сам директор школи – В. Гагенмейстер. Ліворуч, вгорі зображена його дружина, В. Корецька, що килимом, як покрывом,

намагається окрити всю компанію колег. Праворуч, вгорі – Е. Мельницька, секретар, яка намагається великою сковородою створити своєрідний німб директору школи. Ліворуч від директора – Адамович зі скрипкою, Стойкевич з лірою, Олійник з бандурою; Коссак на першому плані грає на віолончелі. Праворуч – Шаврін з бубном, Корецький (літограф) з шарманкою. Залишилося невизначеним, хто у лівому куті грає на флейті (жіноча постать викликає змію) й литаврах, а в правому – на барабані¹⁵³.

Широкий діапазон спеціалізацій і викладачів-спеціалістів дозволив надати можливість обрання та засвоєння улюблених галузей декоративно-ужиткового мистецтва. Це були технологія керамічної справи, ліплення, скульптура, живописний малюнок для декорування керамічних виробів, художній текстиль (килимарство, вишивання), графічні техніки, особливо літографія та ін.

Під час занять рисунком впроваджувалося реалістичне зображення, вміння зафіксувати дійсність з природи різними технічними засобами і матеріалами. Особлива увага зверталася на студіювання геометричних фігур, завдяки яким створювалися модульні стилізовані зображення орнаментальних мотивів. За свідченнями колишніх учнів цієї школи, І. Мазура й Т. Сис, поглиблюється вивчення лінійно-конструктивної та повітряної перспектив, уводяться вправи на пошук гармонійних пропорційних співвідношень, визначення рельєфності та просторовості форм, усвідомлення матеріальності, фактурності.

Ентузіазм директора, вмілий підбір викладачів, цікава система організації навчального процесу, талановита педагогічна діяльність сприяли вихованню багатьох відомих художників та мистецтвознавців, серед яких Михайло Ліщинер, Зінаїда Охрімівич, Микола Олійник, Зінаїда Мельник, Тамара Сис, Микола Мітін, Юхим Гаврилук, Сергій Кукуруза, Ніна Сулковська та інші¹⁵⁴.

¹⁵³ ПАОЕ – Шаврін В. Колектив Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи ім. Г.С. Сковороди: Кольоровий шарж. Автолитографія. – К.-П. : КПХПШ, 1926.

¹⁵⁴ Русская школа. Общепедагогический журнал для учителей и деятелей по народному образованию / Под ред. Я. Я. Гуревича. – Двадцать пятый год издания. – №1. – С.-Петербург, январь 1914. – С.182-223.

Значна увага приділялася роботі з учнями з недостатньо розвиненою зоровою пам'яттю, котрі відчували проблеми із зображенням тварин та птахів, у постійному русі або недоступних для малювання з натури. Володимир Миколайович орієнтував їх на спостереження натури, запам'ятовування основних та другорядних компонентів і пізніше відтворення, передусім у пам'яті, а потім на аркуші паперу.

Основою творчого розвитку учнів у цей період було глибинне вивчення народного мистецтва та знаходження якісно нових форм відродження накопиченого багатьма поколіннями досвіду. Можна ствердити, що до методу образотворення, який впроваджував директор школи відносилися наступні аспекти:

- ❖ досконале копіювання традиційних форм та декоративного оздоблення творів народного мистецтва;
- ❖ створення оригінальних форм, основаних на творчій інтерпретації видів народного мистецтва;
- ❖ естетизація та інтерпретація народної орнаментики;
- ❖ симбіоз традиційної орнаментики з нетрадиційними формами;
- ❖ інтеграція традиційних форм та стилізованого і осучасненого орнаментального оздоблення виробів;
- ❖ використання принципів декорування, характерних для інших українських регіонів.

Не менш цікавим був творчий рисунок та методика його впровадження у навчальний процес. Досконало вивчалася історія декоративно-ужиткового мистецтва, особливо форми, орнаментальні мотиви, кольорові рішення у різні епохи, традиційне українське мистецтво. Художник-педагог, закоханий у народне мистецтво, навчав цієї любові своїх вихованців.

У зимові та літні канікулярні перерви школа організовувала творчі бригади учнів і викладачів для збору етнографічних матеріалів, зразків народної творчості у селах Поділля. Тут також здійснювався індивідуальний підхід до

мистецьких та творчих уподобань кожного учня – дозволялося обирати провідну тему, яка розроблялася під час подорожі. При школі існував фонд, що складався із зібраних творів ужиткового мистецтва: килимів, гончарних виробів, бісерних прикрас, писанок, паперових квітів та витинанок, гутного скла, одягу, вишивок тощо. Ця збірка в деяких випадках виступала в якості натюрмортного фонду.

При малюванні раритетних предметів у натюрмортах відбувався процес накопичення навичок малювання, вивчення характерних для Поділля форм, пропорційних співвідношень, кольорової гами та ін. Цікавими були копії настінних розписів та зразків народного мистецтва, які не можна було долучити до фонду. Матеріали слугували нескінченним джерелом натхнення у період навчання у класах. Зібрані замальовки опрацьовувалися і видавалися силами школи¹⁵⁵. Детально фіксувалося традиційне подільське національне вбрання, принципи його оформлення, історія походження, залежність від історичних умов.

В архівах Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» збереглися паперові копії, де викладачами та учнями зображувалися сільські жінки та дівчата у народному одязі з прикрасами. У школі влаштовувалися експозиції зібраних, скопійованих та творчо опрацьованих зразків та композицій.

За згадкою доньки, Ольги Володимирівни Ерн (Гагенмейстер), батько не забував про виховання мовленнєвої культури мистецтвознавчого характеру. Під час створення словника специфічних для народного мистецтва термінів митець занурювався у вивчення семантики слів та їх походження, досліджував і аналізував народні пісні, де траплялися вислови, пов'язані з традиційним мистецтвом¹⁵⁶.

Ця робота проводилася за допомогою учнів, за їх безпосередньою участю. Школа існувала як єдиний живий організм, дихала повітрям творчості і

¹⁵⁵ Паравійчук А. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність / А. Паравійчук // Тези доп. історико-краєзнавчої конф. – Хмельницький, 1965. – С. 110-111.

¹⁵⁶ Урсу Н.О. Педагогіка мистецтва у спадщині Володимира Гагенмейстера / Н.О. Урсу // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2002. – С. 216-223.

натхненням. Величезний обсяг опрацьованих художником з учнями матеріалів надав можливість реалізувати мету і завдання опанування творчим рисунком: перетворення набутих знань, умінь та навичок, творче їх перероблення та переосмислення для створення оригінальних композицій з чіткою вказівкою на першоджерело – народне подільське мистецтво.

Важливий аспект мистецької педагогіки В. Гагенмейстера відзначив Василь Касіян, який був присутнім на одному з викладів: «Я подивляв його методиці викладання. Окремі вузлові місця його лекції він демонстрував крейдою, рисуєчи на чорній дошці. Це було незвично, дивувало і доносило до слухачів ясність змісту. Після лекції, в розмові з ним, він подарував мені тоненьку брошуру, видану у Кам'янці-Подільському. Не пам'ятаю змісту, але, здається, це було щось про розписи»¹⁵⁷. Не кожен художник наважиться на таке супроводження лекції.

На початку століття педагогічний малюнок, корисність якого неможливо переоцінити, вважався новаторським прийомом, його необхідність розуміли видатні художники-педагоги, до низки котрих належав Володимир Миколайович. Кожний рух педагога, кожна лінія, проведена на дошці, повинні бути впевненими, бездоганними. Він надає можливість демонструвати поетапне малювання об'єктів зображення, наочно висвітлити особливості форми, конструкції, тектоніки предметів, усвідомити закономірності композиційного розташування натури на аркуші паперу. Використовують малюнок на дошці художники, котрі мають особливу педагогічну чутливість, вміння заохочувати учнів під час виконання малюнку до співпраці.

Завжди є небезпека втратити увагу слухачів, якщо педагог довго малює, відвернувшись спиною до аудиторії. Педагог мусить часто відходити й здалека аналізувати намальовану наочність, щоб запобігти помилок у пропорціюванні предметів більшого розміру. В. Гагенмейстер сміливо впроваджував

¹⁵⁷ ПАОЕ – Лист Василя Касіяна до Ольги Володимирівни Ерн-Гагенмейстер від 21 травня 1974.

педагогічний малюнок у свою викладацьку діяльність і отримував кращі результати¹⁵⁸.

Залучення педагогом учнів до спостереження природних форм та їх трансформацію в ужиткові, що активно розвивало творчу уяву, фантазію, нестандартне мислення, провадило до несподіваності мистецьких рішень. На основі природних аналогів створювалися не тільки орнаментальні мотиви, але й предмети побуту, а це вже зародки дизайну.

Ліплення у школі стає одним з провідних предметів, бо хорошим малювальником буде той учень, який добре розуміє просторовість, тривимірність форм. На заняттях виконувалися вправи на створення у пластичних матеріалах об'єгово-просторових та площинних образів, вивчалися властивості глини як головного матеріалу керамічного виробництва, технологія гончарства.

Педагог передає учням своє зацікавлення архітектурним пейзажем Кам'янця-Подільського. У низці кольорових автолітографій альбому «Старий Кам'янець-Подільський» 1930 року митець лірично сприймає архітектуру, відчуває своєрідність кам'янецької ведуги, зображує її документально точно¹⁵⁹. У системі активізації творчої активності учнів цей аспект діяльності художника знайшов належне місце.

Учні згадують, як кожної першої суботи навчального року директор художньо-промислової школи розпочинав екскурсію по Кам'янцю-Подільському з метою ознайомлення першокурсників з пам'ятками міста. Художня школа першою розпочала справу популяризації архітектурних забудов і видів Кам'янця. Вона видала кілька альбомів пам'яток міста і кілька поштових листівок із зарисовками художника В. Гагенмейстера та його учнів¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Урсу Н.О. Педагогіка мистецтва у спадщині Володимира Гагенмейстера / Н.О. Урсу // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2002. – С. 216-223.

¹⁵⁹ Урсу Н.О. Кам'янецька ведуга / Н.О. Урсу // Пам'ятки культури України. – К., 2000. – № 3-4. – С. 22-30 : іл.

¹⁶⁰ 120. Матвієв М. Музи нашого міста / М. Матвієв, А. Паравійчук // Прапор жовтня. – Кам'янець-Подільський, 20 липня 1971, № 113 (4634). – С. 4.

Успіхи вихованців та створення навчально-технічної бази у школі дали можливість підвищити статус закладу і порушити клопотання про відкриття на базі школи художньо-промислового технікуму. Як вже зазначалося раніше, у 1922 році реорганізація здійснилася, завідувачем було призначено В. Гагенмейстера¹⁶¹.

Художник-педагог був гордістю учнів. Закоханий у мистецтво, добрий, справедливий, своїм прикладом він заохочував викладачів та вихованців до участі у науковій роботі. З етнографічних матеріалів, зібраних у селах Поділля, створювалися посібники, які друкарським способом, переважно у техніці літографії, видавалися школою невеликими тиражами. У цих виданнях художник проводить мистецтвознавчий аналіз знайдених зразків народної творчості, намагаючись зробити їх доступними для використання у навчальному процесі.

Варто відмітити, що художник не обмежувався вивченням якогось одного чи окремих видів народного мистецтва він намагався дослідити синтез мистецтв у внутрішньому опорядженні подільської хати, їх взаємодію та вплив одних компонентів на інші. Все це описувалося в друківаних і публікованих профшколою книжках.

Ці розвідки можна було використовувати у споріднених наукових дослідженнях, настільки детально все фіксувалося і замальовувалося. Ці видання цікаві й сучасним мистецтвознавцям, які працюють над різними аспектами дослідження традиційного українського народного мистецтва.

Запрошений читати лекції з історії образотворчого мистецтва в Кам'янець-Подільському університеті, Володимир Миколайович одночасно проводив науково-дослідну роботу, був аспірантом Харківського художнього інституту, виступав з доповідями про нові археологічні знахідки, розписи хат на Поділлі,

¹⁶¹ Попсуй Е.В. Перші сіячі прекрасного на Поділлі / Е.В. Попсуй. – Рукопис директора дитячої художньої школи Кам'янець-Подільського, 1975. – 72 с.

фрески Смотрицької синагоги на кафедрі та наукових конференціях¹⁶². Уся робота проводилася за допомогою учнів їх безпосередньою участю. Дякуючи методиці особистісного навчання, школа існувала як єдиний живий організм, дихала повітрям творчості й натхнення.

Ось як говорив про нього учень, скульптор-керамік Юхим Гаврилюк: «В. Гагенмейстер – художник-соціолог. Він не шукав тихих заводей, а кидався у вир життя, чому навчав і своїх вихованців. Він збирав талановиту молодь, щедро віддавав їй свої знання, навчав людяності і мистецтву. Був талановитим художником-графіком, прекрасним адміністратором, чуйним психологом і педагогом, великим знавцем і дослідником народного мистецтва, пристрасним популяризатором народної творчості Поділля, великим натхненником і організатором та безпосереднім учасником видавничої діяльності Кам'янець-Подільської художньо-промислової профтехшколи ім. Г. Сковороди.

Він навчав любити, цінувати і зберігати народне мистецтво, надбання і пам'ятки матеріальної культури нашого народу. Володимир Миколайович для мене особисто був найпершим та найдорожчим учителем з народного мистецтва і краєзнавства Поділля. Від нього я пройнявся найсуттєвішими почуттями до народного мистецтва, що лягло в основу мого прагнення на все життя. Володимир Миколайович Гагенмейстер – це була наша слава і наша гордість!». «С воспоминаниями о Владимире Николаевиче – моем первом учителе искусства – связана моя молодость и первые шаги в творческой жизни.

Пусть светлая память о нем никогда не погаснет, как не гаснет народное творчество, которому он посвятил всю свою жизнь. ...это был требовательный и чуткий педагог, прекрасной души человек, влюбленный в самобытность искусств многих народов. ...Он раскрывал передо мной тайны изобразительного

¹⁶² Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського наукового при Українській Академії наук товариства: Записки / Ю. Філь. – Т.1, 1928. – С. 91-99.

искусства, за что я до конца своих дней сохраню о нем светлую память». (Михайло Ліщинер – член спілки художників СРСР)¹⁶³.

«Владимир Николаевич был активный пропагандист эстетической культуры и прекрасный педагог, это был первый мой учитель, и те первые уроки в области графики легли в основу всей моей творческой жизни художника и сыграли впоследствии ту роль, что я избрал для себя этот вид искусства, как один из самых благородных и массовых для народа». (Сергій Кукуруза – член спілки художників СРСР)¹⁶⁴.

Відношення директора до викладачів школи наочно демонструє знайдена у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України в Києві Таріфно-розціночна відомість на видачу заробітної плати співробітникам Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи ім. Г. Сковороди за місяць-травень 1925 року від 19.05.1925 року¹⁶⁵. З відомості дізнаємося, що єдиною особою з вищою професійною (мистецькою) освітою в школі був її директор – Володимир Гагенмейстер. Ще один вчитель В. Зборовець мав вищу освіту, але він викладав українську літературу і охорону праці.

Викладачі В. Шаврін, В. Корецька, К. Кржемінський та інші мали середню спеціальну освіту. Директор надавав можливість викладачам мати більше ставки: так заступник директора О. Адамович мав 2,33 ставки, В. Шаврін – 1,4, В. Корецька – 1,83 та ін. Деякі викладачі відповідно відомості викладали в інших навчальних закладах, наприклад, А. Вронський в Польський Трудшколі, К. Крежемінський та Л. Карета – в 11 Трудшколі, К. Луцишин – в Лісовій школі¹⁶⁶. Все це свідчить, що директор турбувався про добробут і гідний спосіб існування для своїх підлеглих.

¹⁶³ Киевская старина. – Ежемесячник. – Исторический журнал. – Год двадцать третий. – Том LXXXIV, 1904. – Апрель. – С.123-124.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп.1, спр. 13. – Таріфно-розціночна відомість на видачу заробітної плати співробітникам Кам'янець-Под. художньо-промислової профшколи ім. Г. Сковороди за місяць-травень 1925 року від 19.05.1925 року. – 3 с.

¹⁶⁶ Там само.

Про матеріали II конференції педагогічних Вузів Поділля, що проходила з 12 по 14 липня 1926 року, і виступ на ній В. Гагенмейстера дізнаємося в Записках Кам'янець-Подільського інституту народної освіти¹⁶⁷. Серед різних доповідей, присвячених педагогіці і методиці викладання й організації вузівської роботи, під номером 9 проходить доповідь В. Гагенмейстера «Організація праці по образотворчому мистецтву (ІНО)». Це свідчить про те, що митець займався й методичною роботою.

«З огляду на не менше значення образотворчого мистецтва у підготовці до педагогічної роботи, слід звернути увагу на ув'язку його з вивченням народної творчості в галузі малюнку, цінні зразки якого продемонстрував В. Гагенмейстер (стінні і хатні розписи та інше, зібране на Поділлі), відвести належне місце художньо-гуртковій роботі і краєзнавчій роботі по лінії мистецтва, і в цілях винайдення єдиних шляхів роботи скликати семінар керівників образотворчого мистецтва у всеукраїнському масштабі»¹⁶⁸.

В. Січинський писав: «Хоч школа утримувалася майже власними силами, маючи лише невелику допомогу від міського самоврядування, (а може, саме тому!) була владою «переорганізована» на «Шкляно-порцелянову», а її організаторів та співробітників розігнано. Окрім голодомору, що косив людей, 1933 рік завдав страшних втрат і кам'янецьким пам'яткам архітектури: було зруйновано Троїцьку церкву XIV століття, церкви Йоано-Предтеченську та Александра Невського, Вірменський костел. У Харкові, Києві, Сумах чекісти громили українські музеї. Були ув'язнені Стефан Таранушенко, Федір Ернст, Павло Жолтовський, Никанор Онацький, Дмитро Чукин та багато інших.

Того самого 1933 року ліквідовано й той реорганізований технікум, викладачі й студенти якого встигли так багато зробити для української культури. Студентів перевели до міста Балахни Горьківської області. На запрошення

¹⁶⁷ Курневич М.В. З приводу II конференції педагогічних Вузів Поділля / М.В. Курневич // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1926. – С. 9-14.

¹⁶⁸ Курневич М.В. З приводу II конференції педагогічних Вузів Поділля / М.В. Курневич // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1926. – С. 9-14.

старого товариша з кам'янецької «Просвіти» Антона Середи В. Гагенмейстер переїхав до Харкова, де почав викладати в Поліграфічному інституті. Володимир Миколайович був завжди привітної вдачі, з ласкавою усмішкою, чим привертав до себе людей.

Педагогічна діяльність В. Гагенмейстера продовжилась у 1936 році, коли він переїхав до Києва. Тут, як вже згадувалося, він завідував експериментальними художніми майстернями при Музеї українського мистецтва, мешкав у 19-му корпусі Музейного містечка.

Завідувач переніс в цей навчальний заклад основний принцип свого навчання – не заважати, не втручатись у «свята святих» – творчий процес, а лише при нагоді бути порадником, консультантом. У керованій ним Лаврській школі працювали майстри з різних куточків республіки. Між митцями йшов обмін традиціями, вони перевіряли свої здібності на нових техніках (кераміка, ткацтво, розпис та ін.). Так, петриківські малювальниці Марфа Тимченко, Палагея Глущенко, сестри Віра та Ганна Павленко, Марія Приймаченко, Параска Власенко тут вперше використали свій живописний хист в оздобленні фарфорових та майолікових виробів. Цівчинський та Рокицький відродили техніку гобелену, в якій успішно почали працювати народні килимарниці. Ще до війни ця школа стала базою для Київського училища прикладного мистецтва¹⁶⁹.

Художньо-педагогічний досвід В. Гагенмейстера та його результати переконливо доводять необхідність пошуку нестандартних рішень у процесі впровадження стратегії індивідуального підходу до кожного учня. Мудрий художник-педагог, особистість, завжди залишає стежку для творчих проявів вихованців у рамках поставлених завдань, допомагає виховувати особистісні здібності й таланти.

Педагогіка мистецтва, що кристалізувалась упродовж всього недовгого життя митця, дала прекрасні плоди. Вона передавалась з покоління до покоління,

¹⁶⁹ Лаврська школа // Україна і Культура. – К.: Товариство «Знання», 1993. – Вип. 26-27. – С. 346-348.

залишаючись у творчості багатьох учнів художника провідною ниткою, що пов'язувала досвід художника-педагога з майбутніми учнями його учнів.

РОЗДІЛ 4

ХУДОЖНЬО-КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ТВОРІВ

В. ГАГЕНМЕЙСТЕРА

4.1. Видавнича справа та інші види діяльності художника

Бурхлива енергія В. Гагенмейстера знаходила свій вихід у найрізноманітніших, часом несподіваних видах діяльності. Аналізована вище педагогічна праця здійснювалася паралельно з іншими сферами інтересів художника.

У своєму листі до доньки художника професор Київського художнього інституту Василь Іллєч Касіян писав: «Я знав Володимира Миколайовича Гагенмейстера – художника, мистецтвознавця, дослідника народного мистецтва. В 1920-х роках В.М. Гагенмейстер вів велику організаційну роботу як організатор і викладач Кам'янець-Подільського технікуму ім. Г. Сковороди. В 1930-х роках Володимир Гагенмейстер активно сприяв організації художників у творчу спілку (нині спілка художників УРСР), був головою одного з оргкомітетів»¹⁷⁰.

1919 року разом з Є. Сіцинським, В. Гериновичем, А. Середою та П. Холодним В. Гагенмейстер працював у кам'янецькій «Просвіті». Того самого року він виконав проекти подільських гривень (іл. Г.1.1.). На їхній основі згодом були випущені бони Кам'янець-Подільської міської управи. Відсутність достатньої кількості розмінних знаків в Україні у 1918-19 роках викликала випуск грошових замінників на місцях. Так виникли і Кам'янець-Подільські гривні у губернському місті Поділля. В. Гагенмейстер виконав чотири проекти бон (2, 6, 4 і 20 грн), які були затверджені Міською управою і Фінансовою комісією.

Проекти гривень містили зображення архітектурних споруд міста Кам'янця-Подільського (Вітряну браму, Стару фортецю). Видання їх у такому вигляді у

¹⁷⁰ Лист Василя Касіяна до Ольги Володимирівни Ерн-Гагенмейстер від 21 травня 1974.

місцевій цинко-друкарні наштовхнулося на перешкоди фінансового характеру, що спричинило спрощення рисунку. Був виконаний єдиний для всіх бон малюнок зі змінними цифрами. Малюнок аверса бон – тризуб, герб Поділля, овальна рамка, рослинний орнамент, слово «бон» залишені такими, як їх намалював В. Гагенмейстер, а решта – зворотна сторона – «творчість» малювальника цинкографії, що на зворотній стороні бони підписав російською мовою «Худож. Фото-цинкографія І. М. Гутман Кам.-Под.».

Бони були зроблені поспішно і недбало, що негативно позначилося на їх зовнішньому вигляді. Кам'янецькі міські бони використовувалися дуже короткочасно, через поганий папір ставали непридатними, за винятком 20 гривень, що були надруковані на більш міцному паспортному папері сіро-бузкового кольору з водяними знаками у вигляді хвилястих ліній. Ці гривні викликали майже відразу великий інтерес у колекціонерів. Малий тираж і обмежена кількість слугували підняття їх цінності навіть на тлі розкішних, чудово виконаних з художньої і технічної сторін Гетьманських і Петлюрівських Державних грошових знаків. Вони швидко зникли на Поділлі, і навіть місцеві колекціонери діставали їх в інших регіонах (переважно в Києві і Одесі)¹⁷¹.

Володимир Миколайович виконав також обкладинку до першого номера літературно-художнього журналу ІНО «Буяння» (1921, ред. В. Кириленко), де впровадив розроблену ним і колегами регіональну графіку письма.

На початку ХХ ст. Георгій Нарбут працював над створенням рисунків для «Української абетки», яку він почав у 1917 році ще в Петрограді. В ній художник досяг найбільшої простоти і, водночас, вишуканості композиції, рисунка і кольору. У рішенні букв абетки Нарбут об'єднав досягнення як української рукописної і друкованої книги, так і спадщину західноєвропейських майстрів шрифту. В. Гагенмейстер на залишається осторонь і робить зусилля для створення подільської інтерпретації письма. На Поділлі ще у ХVІІІ ст. була

¹⁷¹ Гагенмейстер-Корецька О. Подільські гривні / О. Гагенмейстер-Корецька // Дрогобицький колекціонер. – Дрогобич, 1994. – число 2 (7). – С. 14.

вироблена графіка письма, у якій староукраїнське цивільне письмо поєднувалося із старослов'янською в'яззю. У скорописних текстах ця графіка нагадує письмо документів канцелярії Б. Хмельницького. Це подільське письмо багато декороване художніми віньєтками, заставками, кінцівками за мотивами геометричного і рослинного орнаменту.

Викладачі школи на чолі з директором збирали і вивчали зразки подільської графіки, у 1927 році випустили альбом «Графіка на Поділлі» у виданні «Метрики XVIII в.». графічного матеріалу подільських уніатських метрик, рукописних книг і стародруків. В. Свідзінський (1885-1941) разом з В. Гагенмейстером зареєстрували 337 метрик, із них 150 мали високохудожні заставки, літери, орнаменти, малюнки.

Метрики XVIII ст. виявляв В. Свідзінський, який у 1923-1925 роках завідував кам'янецьким архівним управлінням. Кілька випусків видання «Метрики XVIII в.» літографовано в майстерні Кам'янець-Подільського художньо-промислового технікуму імені Сковороди під керівництвом Володимира Гагенмейстера¹⁷² (іл. Г.1.2.).

Ще з 1921 року у своїй літографічній майстерні школа почала створення графіки письма, в котрій відбито елементи подільської графіки XVIII ст. і нарбутівської графіки з певним наближенням до характерної рукописної подільської в'язі. Творцями місцевого графічного письма були викладачі школи, художники-графіки В. Гагенмейстер, Б. Крюков, К. Кржемінський. Ця інтерпретація графічного письма почала приживатись у Кам'янці-Подільському та інших місцях Поділля. Після ліквідації школи цю графіку почали забувати, і зараз її частково застосовують лише окремі місцеві художники (Брик, Пенюшкевич, Пустовойтенко та ін.)¹⁷³.

¹⁷² Рибалко О. Знайдено в архівах: Шкіц до життєпису В. Свідзінського / О. Рибалко // Вітчизна, 1989. – №1. – С. 146.

¹⁷³ Паравійчук А. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність / А. Паравійчук // Тези доп. історико-краєзнавчої конф. – Хмельницький, 1965. – С. 110-111.

Наприкінці 1920 року на підставі загального розпорядження влади утворився Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи «Камподкост». Очолював його історик Пилип Клименко, а співробітниками стали викладачі ІНО Є. Сіцинський, Є. Сташевський та В. Гагенмейстер. У 1921-1922 роках «Камподкост» перетворився на головний осередок археологічних студій на Кам'яничині, оскільки колишні науково-археологічні товариства як незареєстровані, згідно з тодішнім законодавством, саморозпустилися.

У червні 1921 року «Камподкост» влаштував у Кам'янецькім ІНО археологічну виставку. Одну з лекцій – «Народне мистецтво на Поділлі» – прочитав тут і В. Гагенмейстер. Якщо для радянської мистецької освіти були характерні завдання, що самі собою не мали конкретного призначення, В. Гагенмейстер рівнявся, очевидно, на середньовічні майстерні. Під час спільної роботи майстер разом з колегами-фахівцями передавав учням конкретні навички. Зібравши під час літніх мандрівок матеріали про настінні паперові прикраси, у школі вчилися заводити їх в альбом. Так почала формуватися видавнича справа, якої В. Гагенмейстер вчив своїх учнів і неабияк захоплювався сам.

Володимир Січинський докладно описав такий альбом. Його опис цікавий і методичний, а це могло б згодитись охочим аматорам друку сьогодні, і, з другого боку, відколи більшовики розгромили кам'янецький культурний осередок, Володимир Січинський, як його щирий прихильник, користувався кожною нагодою, щоб спопуляризувати те чи інше видання. Розуміючи їхню рідкісність, він докладно описав, задокументував кілька кам'янецьких альбомів. Так, він дав зразок любовного, бібліофільського опису видання «Настінні паперові прикраси Кам'яничини» (Кам'янець-Подільський, 1930): «Як довідуємося з тексту, опублікований матеріал був зібраний В. Гагенмейстером разом зі своїми учнями Кам'янецької мистецько-промислової школи (іл. Г.1.3.).

Автор, крім інформаційної частини, подає спосіб вироблювання витинанок, їх матеріал, форму, орнаментальні мотиви, назви, місце призначення, місцевості, з яких походять, тощо (іл. Г.1.4.). Такий методологічно вироблений підхід до теми робить коротенький текст альбому незвичайно цінним. Видано книжку-альбом не тільки прегарно, але вибагливо, з великим смаком та хистом, так, що [вона] може служити зразком навіть для наших «столичних» видавців. З огляду на недоступність видання (тираж всього 80 примірників!) спробуємо описати його оформлення. Тверда обгортка має обкладинку з білого крейдяного паперу приємної матової поверхні, спинка (хребет) книжки – з блакитного полотна густої барви.

На обкладинці друкований текст і кольорова репродукція витинанки в трьох барвах. Книжка обгорнена прозорою матовою калькою та вміщена в картонну теку. Внутрішній бік оправи (підкладу) і перший аркуш – з червоного блискучого паперу, з якого, власне, виробляються витинанки. Цей папір забарвлений лише з одного боку, так що, перегортаючи перший аркуш, маємо дуже дотепний і логічний перехід до титульної сторінки, де знову бачимо малу кольорову репродукцію. Інша кольорова репродукція витинанок уміщена як заставка тексту.

Він видрукований на дуже «бідному» папері, але приємного сірого тону. Серед тексту – таблиця з тоною автолітографією В. Гагенмейстера – загального вигляду хати з витинанками Ольги Отаманюк з с. Бакоти (іл. Г.1.5.). Далі йдуть 15 таблиць із темного картону з наліпленими репродукціями витинанок. Репродукції видруковані дуже добрим літографічним способом, до того ж деякі аркуші мають аж шість барв, що при літографічному друку займає дуже багато праці й часу, бо кожна з цих таблиць має бути відбивана шість разів»¹⁷⁴.

¹⁷⁴ Січинський В. Гагенмейстер В. Настінні паперові прикраси Кам'янецьчини / В.Січинський // Мистецтво: орган асоціації незалежних українських мистців. Зошит IV, 1933. – С. 110-111.

Серед авторів видань, які виконували для них рисунки, можна назвати, крім самого В. Гагенмейстера та його колег: К. Адамовича, В. Шавріна, Е. Сицінського – батька В. Січинського (Сицінського), К. Кржеминського та ін.

Художник виступав у цих виданнях і як мистецтвознавець. Готуючи альбом «Тулчинщина, село Орлівка. Вишивки низзю» (Кам'янець-Подільський, 1929) (іл. Г.1.6.), він спеціально збирав народну термінологію. Як зазначав В. Січинський, «про одні лише орнаментальні мотиви чи їх елементи ми нарахували в тексті 60 різних термінів (слів), що їх уживано на Поділлі. В.Гагенмейстер, між іншим, вказує, що деякі назви орнаментальних мотивів є спільні для вишивок, писанок і килимів та мають походження не тільки з історичних часів, але навіть і доісторичних»¹⁷⁵. Є і деякі впливи пізніших культур – Візантії, Сходу і Заходу. Ці загальні твердження, що не викликають зрештою заперечень, можуть служити програмою дальших більш докладних вивчень і розвідок. Зокрема дуже бажані є праці над дослідженням орнаментальних мотивів, що уживаються в різних галузях народного виробництва (килимарство, вишивка, кераміка, писанка), міняючи одночасно свої форми відповідно до матеріалу і техніки виконання¹⁷⁶.

Із тексту альбому «Тулчинщина, село Орлівка. Вишивки низзю» (Кам'янець-Подільський, 1929) довідуємося, що альбом малюнків було виконано в натуральному розмірі (іл. Г.1.7.). Самі вишивки зробила Юстина Іванівна Ременюк, єдина в селі майстриня, що зберегла давню техніку вишивки низзю й орнаментальні мотиви як спадщину від своєї матері та прабабусь. Уже в двадцятих роках у тому самому селі ніхто більше цією технікою не вишивав, удаючись до легшого способу – «хрестиком», запозичуючи мотиви з різних видань дуже сумнівної мистецької вартості – дореволюційних «Малоросійських узоровь», що не мали нічого спільного з українськими народними вишивками.

¹⁷⁵ Січинський В.Ю. Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці / В.Ю. Січинський // Українська книга. – Львів, 1937. – №1. – С. 20-23.

¹⁷⁶ Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства / С. Білокінь // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 2000. – С. 33-45 : іл.

Робота над справжніми високими творами подільського ужиткового мистецтва лягла в основу шкільної програми. Зібрані матеріали вихованці школи згодом опрацьовували, використовуючи їх у навчальному процесі. При школі було засновано художній музей, до збірок якого належали зокрема й вишивки Юстини Ременюк¹⁷⁷. Слідом за завідувачем учні переймалися повагою й любов'ю до народного мистецтва.

У виданнях знаходимо тексти шістьома мовами – українською, російською, польською, латинською, французькою та німецькою. Як мистецтвознавцю й етнографу, В. Гагенмейстерові притаманна яскрава образність. Аналізуючи селянські настінні мальовання, він згадує народні пісні. Селянські настінні розписи – це ті ж самі народні пісні, що в них, хоча й іншими формами, селянка виспіває свої мрії, життя, побут. Ніби все своє гарне вбрання перенесла вона на будівлі. Ось, як наче запаскою вкрита, стоїть стодола, вся в різнобарвних пасках; оздоблена улюбленим барвінком та виноградом, як ілюстраціями до пісень, вкрила розписами стіни хати, розмістила качок, каченят на стінах господарчих будівель та особливо з любов'ю змалювала своїх курочок, когутиків на мальовничих курничках. Народні пісні – давні свідки селянської культури – показують велику роль настінних розписів в минулому побуті села.

У літературі вже є певні спостереження над цими цікавими виданнями. З одного боку давно помічено, що вони добре документують автентичні мистецькі твори. Як писав Борис Бутник-Сіверський, «ці альбоми з численними кольоровими таблицями особливо цінні тим, що вміщені там рисунки надзвичайно близькі до оригіналів і добре передають локальні особливості розписів»¹⁷⁸.

З другого боку і набагато раніше Володимир Січинський охарактеризував мистецький рівень видань. Видатний мистецтвознавець української еміграції, що

¹⁷⁷ Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства» / С. Білокінь // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 2000. – С. 33-45 : іл.

¹⁷⁸ Бутник-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво (1917-1941) / Б.С. Бутник-Сіверський. – К. : Наукова думка, 1966. – 221 с.

діяв в осередді міжнародних мистецьких взаємин, він підкреслив значення одного з кам'янецьких видань – «Настінні паперові прикраси Кам'яниччини» (Кам'янець-Подільський, 1930) – у контексті загальному: «Рідк[існ]е і одинокє свого роду видання, одинокє не тільки в українській літературі, але загалом слов'янській». Вистачить зазначити, що в польській літературі існує лише одне подібне видання, в російській теж одне, але присвячене не народним, а універсальним шкільним працям. Описуючи видання «Вишивки низзю на Поділлі» (Кам'янець-Подільський, 1927), В. Січинський відзначив: «Це маленький альбом вибраних зразків типово подільських геометричних мотивів. Видавці не пошкодувати додати зайвої фарби, щоб показати вигляд самого полотна (з грубими нитками), на якому вишите низзю»¹⁷⁹. Рецензуючи цей альбом окремо, автор звернув увагу на те, що «...деякі таблиці розфарбовані в додаткових кольорах аквареллю – від руки. Така клопітлива праця і пієтизм виконавців є, розуміється, дуже похвальні, але не можемо не одмітити, що акварельна фарба є дуже недовговічна і скоро змінлива»¹⁸⁰.

В. Січинський фахово проаналізував також альбом В. Гагенмейстера «Настінні розписи Кам'яниччини» (Кам'янець-Подільський, 1930) (іл. Г.1.8.): «Щоб мати уяву про це справді розкішне і дороге видання, вистачить сказати, що деякі репродукції мають аж 5 різних барв, є також роботи, виконані кількома відтінками однієї фарби, а також 3 ілюстрації, виконані трьохбарвною технікою (накладанням фарб одна на одну), що в літографії вимагає особливої уваги та вміння. Книжка має прекрасну палітурку зі спеціально для того друкованою кольоровою обкладинкою на крейдяному папері і «підкладкою» (внутрішній бік оправи), друкованою 4-ма фарбами»¹⁸¹ (Іл. Г.1.9.).

¹⁷⁹ Січинський В.Ю. Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці / В.Ю. Січинський // Українська книга. – Львів, 1937. – №1. – С. 20-23.

¹⁸⁰ Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства» / С. Білокінь // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 2000. – С. 33-45 : іл.

¹⁸¹ Січинський В. Гагенмейстер В. Настінні паперові прикраси Кам'яниччини / В.Січинський // Мистецтво: орган асоціації незалежних українських мистців. Зошит IV, 1933. – С. 110-111.

Нарешті, про книжку свого батька «Кам'янецький державний історично-культурний заповідник: Кам'янецька фортеця» (Кам'янець-Подільський, 1929) В. Січинський писав: «Видано в двох розмірах малої (14x18 см) і великої – у 8, з автолітографією фортеці-замку В. Гагенмейстера, друкованою в 3 відтінках. Хоча брошура була призначена для масового поширення як дешевий провідник, видана дуже дбайливо в бібліофільському оформленні. Єдине видання мист. [ецько]-промис.[лової] школи з тиражем 500 примірників»¹⁸².

До 1926 року під егідою школи, в тому числі при авторстві самого В. Гагенмейстера та його колеги К. Кржемінського, а також групи інших дослідників, художників і студентів, видавництвом вже було опубліковано 12 кольорових видань великого формату, присвячених розвідкам у галузі українського народного мистецтва. Згодом були видані ще дві унікальні роботи – книжки про пам'ятки єврейського мистецтва. Перша з них – робота К. Кржемінського про єврейські надгробки Кам'янця-Подільського вийшла у 1926 р., друга – вже разом з Гагенмейстером – про архітектуру й розписи синагоги в містечку Смотрич побачила світ трьома роками пізніше.

На думку П. Жолтовського, що вивчав подільські синагоги у 1930 році, саме синагога в Смотричі була найбільш яскравим і зразковим прикладом традиції розписів, що склалася і вирізняла подільські синагоги серед інших синагог XVIII ст. в Мінківцях, Міхалполі та Яришеві, котрі досліджував учений в цей період. Варто відмітити, що око дослідника дійсно обрало краще й типове, що презентувало єврейське мистецтво регіону. Мабуть, саме видання було комплектом окремих літографій. На жаль, можна лише здогадуватись в яких кольорах, виходячи з видавничої практики школи, могли бути надруковані літографії, як і обрані сюжети.

Жолтовський писав про це у своєму автобіографічному рукописі, що зберігається в його фонді, у Харківській державній науковій бібліотеці ім.

¹⁸² Січинський В.Ю. Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці / В.Ю. Січинський // Українська книга. – Львів, 1937. – №1. – С. 20-23.

В.Г. Короленка¹⁸³. Цей рукопис був написаний у Львові в 1970-х – середині 1980-х років і дотепер не виданий повністю. Окремі частини цих спогадів (з львівського примірника рукопису, котрий зберігався в родині вченого) публікувалися Н. Селівачовою у київському журналі «Ант», в 2003-2008 роках. (№№ 10-21)¹⁸⁴.

Нещодавні розвідки Євгена Котляра, дослідника єврейського мистецтва, у фондах Національного художнього музею України дозволили атрибутувати частину матеріалів, що зберігаються там як сторінки книги Гагенмейстера, присвяченої надгробкам. В архівно-документальному відділі музею довгий час зберігалася колекція різних образотворчих матеріалів: фотографії, відбитки. Співробітники музею відносили їх до експедиційних матеріалів 1920-х років, зібраних Д. Щербаківським, тодішнім завідувачем історико-побутовим та етнографічним відділами музею, і Н. Біляшевським, його директором. Ретельне вивчення даних матеріалів дало несподіваний результат. Серед розмаїтих матеріалів були знайдені зображення пам'яток єврейського ритуального мистецтва й серед них двадцять чотири розрізнені аркуші з відбитками літографських рисунків єврейських надгробків, наклеєних на картон, розміром 35,5 X 26,2 см.

Стиль видання аркушів у вигляді наклеєних на синьо-зелений картон відбитків із зображеннями літографованих мацевот був аналогічний графічному рішенню інших видань школи Гагенмейстера. Всі вони, виходячи з підписів, відносилися до одного міста – Кам'янця-Подільського. Одні й ті ж сюжети повторювалися декілька разів, і, в цілому, нараховувалося десять різних зображень¹⁸⁵.

¹⁸³ ХДНБ – Жолтовський П. Автобіографія. Рукопис. – Ф. 23. – Р-193.

¹⁸⁴ Котляр С. Вырванные еврейские страницы: по следам изданий по иудаике Владимира Гагенмейстера / С. Котляр // ЦАЙТШРИФТ. Журнал по изучению еврейской истории, демографии и экономики, литературы, языка и этнографии. – Минск-Вильнюс : Petro Ofsetas, 2012. – Т. 7 (2). – С. 64-81.

¹⁸⁵ Котляр С. Вырванные еврейские страницы: по следам изданий по иудаике Владимира Гагенмейстера / С. Котляр // ЦАЙТШРИФТ. Журнал по изучению еврейской истории, демографии и экономики, литературы, языка и этнографии. – Минск-Вильнюс : Petro Ofsetas, 2012. – Т. 7 (2). – С. 64-81.

Не можна обминути тут і дуже цінних міркувань А. Данилюка: в автолітографіях, які вміщені у книжках і альбомах В. Гагенмейстера, помітні риси впевненого артистизму, що роблять кожний естамп не просто документом, а справжнім мистецьким твором. Водночас ці автолітографії пройняті чарівним ліризмом, що глибоко розкриває стильові особливості архітектурних ансамблів одного з найкрасивіших міст України – Кам'янця-Подільського. Всі естампи виконані в теплій монохромній тональності. Переважають вохристі, зеленкуваті, попелясто-сірі кольори, що надають творам романтичного настрою. Всі вони були задумані художником не як станкові естампи, а як ілюстрації до видань альбомного типу. На обкладинках виразно позначились основні риси книжкової графіки Срібного віку, зокрема графіків кола «Мир искусства».

Відомий мистецтвознавець і друг В. Гагенмейстера С. Таранушенко у листі до доньки художника пише про рецензію, яку він опублікував на одне з видань школи: «Моя рецензія на роботу К. Кржемінського «Стінні розписи на Уманщині, видання Кам'янецької художньо-промислової школи», Кам.-Под., 1927, була надрукована в журналі «Україна». – Київ, 1929 травень-червень, с. 145. В цій рецензії я відмітив «почесну роль Кам'янецької профшколи, що ставила (?) дослідження народного українського мистецтва і видала низку публікацій, присвячених настінним розписам, гончарству, селянському одягові і т.п.»¹⁸⁶.

Цікаво оповіла про твори В. Гагенмейстера, присвячені Кам'янецькій фортеці, Тамара Сис: «Хто не знає про славнозвісний історичний заповідник – Кам'янець-Подільську фортецю! До неї стеляться туристські доріжки з багатьох країн світу». Одним з перших, хто домагався визнання Кам'янця як заповідника, був директор художньої школи В.Гагенмейстер. Його альбоми автолітографій «Старий Кам'янець-Подільський» і «Види Кам'янця-Подільського» сприяли широкій популяризації унікальних пам'яток міста на камені.

¹⁸⁶ ПАОЕ – Лист С. Таранушенка до Ольги Володимирівни Ерн-Гагенмейстер від 25 жовтня 1970.

А коли в 1929 році фортецю проголосили пам'ятником-заповідником, В. Гагенмейстер через музей видав листівку з текстом постанови ВУЦВК про цю видатну для Кам'янця-Подільського подію (іл. Г.1.10.). Не знав художник, яку важливу роль відіграє його твір в подальшій історії фортеці. У роки Великої Вітчизняної війни німці пограбували Кам'янець-Подільський, загубилися документи про присвоєння фортеці звання заповідника. Єдиним документом про це залишилась листівка В. Гагенмейстера, на підставі якої постанову розшукали. На жаль частина історико-архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського зникло назавжди. Та їхнє життя продовжено в прекрасних творах художника-графіка Володимира Гагенмейстера.

Завдяки дослідницькій та видавничій діяльності митця не лише популяризувались видатні пам'ятки архітектури та народного мистецтва, а й здійснювалась дуже важлива профорієнтаційна робота, яка притягувала учнів на лави школи. В результаті, був створений своєрідний культурно-мистецький осередок, який жив самостійним, дуже динамічним життям.

Щоб задавити цей українознавчий осередок, більшовики звузили 1931 року його профіль, перетворивши школу на скло-керамічний технікум. Відтак видавництво було ліквідовано.

Книжку «Поділля: Гутне скло»¹⁸⁷ (Кам'янець-Подільський, 1931) В. Гагенмейстер випустив уже як видання Краєзнавчого музею, підписавшись як директор Кам'янецького шкляно-порцелянового технікуму. Після страти митця, у подальші роки, й без того рідкісні кам'янецькі українознавчі видання – праці «викритого ворога народу» – вилучали і знищували.

1976 року Архипові Данилюку було відомо 47 видань КПХППШ, із них 11 належали В. Гагенмейстерові. З етнографічних матеріалів, зібраних у селах Поділля, створювалися посібники, які друкарським способом, переважно у

¹⁸⁷ ПАОЕ – Поділля. Гутне скло / за ред. В. Гагенмейстера і М. Олійника, обгортка і малюнки В. Гагенмейстера. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.

техніці літографії, видавалися невеликими тиражами викладачами та учнями школи.

У збиранні матеріалів про митця та його школу величезну роль відіграли старання його дочки Ольги Володимирівни Ерн. Ольга Володимирівна розшукала станом на 2013 рік 127 назв видань профшколи – її батькові належало 86, в тому числі 18 книг і 4 портрети. На жаль, видання мали невеликі тиражі – від 10 до 100 і лише у кількох випадках 200-500 примірників. Тому збереглося їх мало, і нині це бібліографічні раритети. Упродовж цих років О. Ерн робила все, що могла, для увічнення його пам'яті.

Білокінь пише: «Оскільки діяльність профшколи перервали гвалтом, низку видань випустити тоді не встигли. У рукопису статті А. Паравійчука (1965) названо дві книжки, що у світ не вийшли, підготовчі матеріали до яких зберігаються в Науковій бібліотеці Львівського університету. Це «Художня обробка каменю» та «Зразки доісторичної кераміки». О. В. Ерн ввела їх до свого реєстру в надії, що їх все-таки було реалізовано, але це тільки здогад, 21 жовтня 1973 року я бачив у збірці колишнього кам'янчанина Миколи Суслопарова макет видання, присвяченого подільським рукописам, яке він готував разом з В. Гагенмейстером, але яке у світ не вийшло. Микола Захарович не залишив заповіту, і ці матеріали, ймовірно, загинули після його смерті. 21 листопада 1973 року дочка К. Кржемінського Лариса Костянтинівна писала мені, що, крім кількох виданих книжок, він мав ще підготовлену до друку працю з реставрації станкового живопису. Рукопис її, певно, загинув у зв'язку з арештом»¹⁸⁸.

Усі видання профшколи поділяються на альбоми (автолітографій, малюнків, портретів, поштових листівок), буклети, невеликі за обсягом брошури, плакати, які висвітлюють тематично історико-архітектурні пам'ятки, народне мистецтво (стінні розписи, вишивки, прикраси), гончарство і кераміку, народний одяг Поділля тощо.

¹⁸⁸ Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства / С. Білокінь // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 2000. – С. 33-45 : іл.

Видова листівка була своєрідним елементом культури і побуту Поділля кінця XIX – початку XX ст. В Європі ілюстровані поштові картки почали розповсюджуватися у середині 90-х рр. XIX ст. Серед перших зображень були види українських міст. Листівка з подільськими краєвидами з'явилася наприкінці XIX – початку XX ст. Серед листівок подільської тематики з репродукціями творів В. Гагенмейстера: «Старий Кам'янець-Подільський. Ратуша» (1923), «Вітряна брама» (1924); серія «Кам'янець-Подільський» з 12-ти кольорових листівок (1926-1927); «Кам'янець на Поділлі» (1927); серія «Поділля» (1927) та ін.

В. М. Гагенмейстер був великим популяризатором Поділля. Багато він зробив і для Кам'янця-Подільського. Одним з перших домагався визнання Кам'янця як заповідника, оспівував його образи у своїх творах¹⁸⁹. Деякі архітектурні пам'ятки Кам'янця-Подільського були зруйновані. Але, завдяки друкарській справі, вони й сьогодні живуть в автолітографіях художника-графіка Володимира Гагенмейстера.

Цікавим видом видавничої діяльності є те, що школа допомагала собі матеріально публікаціями різного роду супровідних документів: грамот, свідоцтв та інших паперів. Підтвердженням служать свідоцтво і грамота для Дунаєвецької текстильної школи 1930 року, виконані друком окрліт № 248, тиражом по 500 примірників, знайдені в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України¹⁹⁰. Цей факт наочно демонструє пошук директором школи додаткових джерел фінансування для поліпшення загальної ситуації школи і закупки необхідних матеріалів для існування шкільного видавництва.

Школа забезпечувала свої власні потреби в дрібних друкованих матеріалах. Так, збереглась маленька програмка вечора Кам'янець-Подільської художньої

¹⁸⁹ Конишева М. Поділля у творчості художника-графіка В.М. Гагенмейстера / М. Конишева // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої сторіччю від дня заснування Кам'янець-Подільського історичного музею заповідника «Музей і Поділля». – Кам.-Под., 1990. – С. 86.

¹⁹⁰ ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп. 1, спр. 5. – Свідоцтво і грамота для Дунаєвецької текстильної школи 1930 р. Виконані друком окрліт № 248 тир. 500. – Кам'янець-Подільський : Кам'янецька художньо-індустріальна школа. – 2 с.

Профшколи від 22 червня 1929 року, в якій на сірому папері надрукована інформація, що ділиться на 2 частини: Урочисту і Художню. Остання у свою чергу містить: а) Блуза – «Кармен»; б) Хор – «Народні та революційні пісні»; в) Спортвиступи; г) Світлову газету; д) Гри. Програмка видана тиражом в 70 примірників¹⁹¹.

Результатом такої кропіткої праці стало створення при школі музею кустарної промисловості та народного мистецтва Поділля, фахової бібліотеки (у 1924 році тут нараховувалося вже 945 книг) і видрук понад 127 альбомів, листівок з народного мистецтва, що були підготовлені силами викладачів та учнів. Переважна більшість цих публікацій виходила українською мовою. До речі, й сам В. Гагенмейстер через рік після приїзду до Кам'янця-Подільського вже вільно розмовляв і писав українською мовою.

Створення видавничого відділу і активна дослідницька, художньо-творча та видавнича діяльність дозволила презентувати друковану продукцію Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи в столицях і культурних осередках Європи: Парижі, Римі, Празі, Берліні, Варшаві та ін. Студенти розповідали як оформляли ці книжки для вивозу за кордон. Кожний примірник мав гарно оздоблену подарункову коробку.

Коло інтересів митця розповсюджувалося на мистецтво Поволжя, Кавказу, України, зокрема Поділля та Полтавщини. Для популяризації народного мистецтва та видатних пам'яток культури вступив у члени Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва, природи (1921), Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН (1925)¹⁹².

«1925 року у місті постав ще один науковий осередок – Кам'янець-Подільське наукове товариство при Українській академії наук, яке гуртувало

¹⁹¹ ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп.1, спр. 13. – Програма вечора Кам'янець-Подільської художньої профшколи від 22 червня 1929 р. – 1 с.

¹⁹² Енциклопедія Сучасної України. – К. : ВАТ Поліграфкнига, 2006. – Т. 5. – С. 279-280.

широке коло дослідників. Активним діячем цього товариства був В. Гагенмейстер (по списку членів № 15)»¹⁹³.

Надзвичайно важко відокремити відомості про шкільну та педагогічну роботу художника від його видавничої та інших видів суспільної й наукової діяльності. Різнобічні сфери інтересів цієї непересічної людини передбачали такий великий діапазон зацікавлень, що охопити їх одним дослідженням не є можливим. Водночас, вдалося акцентувати увагу на основних сторонах його з одного боку важкого, з іншого – дуже цікавого у професійному сенсі життя. Людяність та відкритість до своїх учнів та підлеглих дозволяє говорити про В. Гагенмейстера, як про особистість виключно моральну та інтелігентну.

Загальні відомості про відомого подільського митця допомагають усвідомити особливості характерних рис його творчості і логічно перетікають у наступний підрозділ, що розповідає про класифікаційні та художньо-композиційні засади його творчості.

¹⁹³ Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

4.2. Класифікація об'єктів зображення та художньо-композиційні характеристики творів митця

В. Гагенмейстер – талановитий художник-педагог, пристрасний збирач пам'яток мистецтва, а також цікава, активна та всебічно обдарована особистість. Завдяки своїм здібностям та невтомній праці відзначився у багатьох сферах діяльності й увійшов в історію Кам'янецьчини та Поділля в цілому.

Поряд з розмаїтими захопленнями художника та невтомною працею на ниві популяризації традиційного подільського мистецтва, існувала найбільш значна сфера, яка безперечно займала основну нішу в його житті – творча діяльність, створення образотворчих композицій у різних техніках, що мають бути піддані аналізу та опубліковані для широкого загалу людей, яким небайдужа доля не лише самого Гагенмейстера, а й його мистецького доробку.

Види об'єктів, які обирав для своїх композицій художник, характеризують його з ще однієї, професійної точки зору і відкриває широку сферу інтересів митця, його милування оточуючою дійсністю (іл. Г.2.1.).

Всі об'єкти, які зображував художник, можна умовно поділити на:

- ❖ Видатні пам'ятки архітектури регіону (сакральні, фортифікаційні, громадські, видовищні).
- ❖ Міський та сільський пейзаж (вулички Кам'янця-Подільського та околиць, забудови сіл).
- ❖ Народне житло (подільські хати, інтер'єр, піч, внутрішнє опорядження).
- ❖ Види народного мистецтва (одяг, вишивка, витинанка, килими, кераміка, різьблення по каменю та ін.).
- ❖ Традиційний народний розпис.
- ❖ Орнаментальні мотиви різних видів народного мистецтва.
- ❖ Мистецтво портрету.

Такий поділ, що не виводить будь-яку категорію у ранг головних, необхідний для розгляду і систематизації творчого доробку загалом.

Безсумнівно, однією з тем, яка яскраво прозвучала в його творчості, була різностильова архітектура Старого міста Кам'янця-Подільського (іл. Г.2.2.). Вона вразила митця з перших днів перебування у цьому старовинному культурному осередку. Гагенмейстер допитливо вивчав видатні пам'ятки, розшукував історичну інформацію, замальовував (іл. Г.2.3.).

Прискіпливо вивчаючи зодчество міста, художник не обмежував себе рамками одного стилю чи напрямку – він фіксував майже всі архітектурні об'єкти, що траплялися на його шляху, створивши унікальну галерею розмаїтих образів Кам'янця (іл. Г.2.4.). Багаті плоди цієї унікальної пам'ятко-хронікальної документальної колекції є важливим доробком української художньої культури. Серед його малюнків можна побачити майже всі відомі сакральні споруди: дерев'яну пізньобарокову Хрестовоздвиженську церкву на Карвасарах (іл. Г.2.5.), Кам'янецьку фортецю з різних ракурсів (іл. Г.2.6.), Кафедральний (іл. Г.2.7.), Домініканський, Кармелітанський (іл. Г.2.8.) та Тринітарський (іл. Г.2.9.) костели, Іоанно-Предтеченську церкву (іл. Г.2.10.) та ін.

Особлива увага була зосереджена на видовищній і церемоніальній архітектурі міста: тріумфальній арці на честь приїзду польського короля Станіслава Августа (іл. Г.2.11.), Вітряній брамі (іл. Г.2.12.), Руській і Польській брамах (іл. Г.2.13.). Не оминув митець увагою перспективи вулиць Старого міста, де акцентом виступають такі пам'ятки архітектури, як дзвіниця вірменського костелу св. Миколая (іл. Г.2.14.), турецький мінарет (іл. Г.2.15.) та ін. Привертали увагу художника споруди громадського призначення такі, як міська ратуша польського ринку (іл. Г.2.16.), район міста Карвасари (іл. Г.2.17.), панорама з Новопланівським мостом (іл. Г.2.18.), водоспад і місток на скелях каньйону (іл. Г.2.19.), Друга трудшкола (іл. Г.2.20.) та ін.

Великий діапазон пам'яток і кам'янецьких ведут художник втілював у техніках в графічних літографіях та рисунку пером і розміщував на окремих аркушах, які пізніше компонувались в альбоми, а також на листівках поштового призначення.

Всі зображення можна поділити на ті, що виконувалися художником безпосередньо з натури, і змальовані з фотографій. Світлинами митець користувався, коли пам'ятка була повністю зруйнована або частково збережена, а на знімку можна було побачити її автентичний вигляд. В деяких його композиціях можна впізнати світлини відомих у Кам'янці-Подільському фотографів: М. Грейма, А. Енгеля, Й. Кордиша та ін. Проте, в Гагенмейстера переважна більшість міських пейзажів все ж таки має творчий, індивідуальний характер.

Донька художника Ольга Ерн-Гагенмейстер згадує захоплення батька пейзажами природи. Вона ще пам'ятає композиції маків у полі, ірисів, пишних крон дерев, зображених у краєвидах, намальованих батьком. Всі ці роботи було конфісковано під час арешту Володимира Миколайовича. Заяви до КДБ з проханням повернути живописні полотна і фотографічний архів родини не принесли результатів. Відповідь була одна – нічого не зберіглося.

Під час етнографічних поїздок самим Гагенмейстером та його учнями виконувалися численні замальовки, начерки і копії розмаїтих видів подільського народного мистецтва. Цей матеріал займає чи не чільне місце в доробку митця. Подільське мистецтво вивчалось ним послідовно і систематизовано, від окремого об'єкту до синтезу мистецтв в інтер'єрі та зовнішньому вигляді традиційного народного житла (іл. Г.2.21.). Про те, що художник сам керував етнографічними практиками, свідчить рідкісне фото, надане донькою художника, Ольгою Ерн, де зображений її батько під час однієї з таких поїздок. Ось що пише С. Таранушенко у листі, який вже згадувався раніше, до О. Ерн: «У 1924 р. ми з Вол. Мик. були разом в с. Верхні Панівці біля Кам'янця. Я тоді сфотографував сарайчик, а біля нього стоїть Вол. Мик.»¹⁹⁴. На знімку видно, що сарай глинобитний, з солом'яним дахом внатруську, охайно побілені стіни якого

¹⁹⁴ ПАОЕ – Лист С. Таранушенка до Ольги Володимирівни Ерн-Гагенмейстер від 25 жовтня 1970.

прикрашені верхнім фризом традиційного подільського хатнього розпису (іл. Г.2.22.).

Саме С. Таранушенко у приватній розмові з донькою Гагенмейстера наполягав на його реабілітації і поверненні доброго імені добрій людині і доброму художнику. Після розмови, в якій Таранушенко сказав, що треба робити і куди піти, наступного дня Ольга пішла до КДБ на Володимирську 33 і подала заяву. Через деякий час її викликав чемний слідчий, і почався процес реабілітації.

Великий інтерес до зовнішнього вигляду і декору народного житла простежується у відповідних публікаціях профшколи (Стінні розписи на Кам'яниччині, 1927, Проскурівщина. Стінні розписи, 1929¹⁹⁵, Настінні розписи Кам'яниччини, 1930¹⁹⁶ та ін.), а також в ілюстраціях, на яких вже учні школи, під керівництвом В. Гагенмейстера, замальовували хати і господарчі прибудови. Домінікія Гуменюк була автором малюнків хат і шопок у с. Панівці, під час подорожі 1925 року (іл. Г.2.23.), (іл. Г.2.24.); Олена Рябко змалювала курник у с. Цибулівка теж у 1925 році (іл. Г.2.25.); Ганна Мазурек була автором акварелі, на якій зображена оздоблена декором комора у с. Ходоровці (іл. Г.2.26.) та ін.

Володимир Гагенмейстер писав: «Селянські настінні розписи – ті ж самі народні пісні, що в них, хоча іншими формами, селянка виспівує свої мрії, життя, побут. Ніби все своє гарне вбрання перенесла вона на будівлі. Ось як запаскою вкрита, стоїть стодола, уся в різнобарвних пасках; улюбленим барвінком та виноградом, як ілюстраціями до пісень, вкрила розписами стіни хати, розмістила качок, каченят на стінах господарчих будівель та особливо, з закоханням, змалювала своїх курочок, когутиків на мальовничих курничках. Народні пісні – давні свідки селянської культури, виявляють велику роль настінних розписів в минулому побуті села. Весільні пісні, що їх співають ще й

¹⁹⁵ КПДІМЗ – Кгр – 1519. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. З книги альбому «Стінні розписи на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.

¹⁹⁶ ПАОЕ – Гагенмейстер В.М. Настінні розписи Кам'яниччини. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.

зараз на Поділлі, згадують про розписи й, між іншим, зазначають, що саме розписують: «стіни мої дильовані, а припічки мальовані...»¹⁹⁷.

Ретельно досліджувалось внутрішнє опорядження народного житла. На ілюстраціях виданих альбомів багато разів повторюються рисунки печей, прикрашених невигадлигим, але цікавим розписом. Так, учениця Олена Рябко змалювала піч і багаті розписи на ній з с. Цибулівка (іл. Г.2.27.), Ольга Отаманюк зафіксувала піч у с. Бакота Старо-Ушицького району, прикрашену наліпленими різнокольоровими витинанками, також серед ілюстрацій бачимо невелику піч з с. Кізя, розписану у 1926 році (іл. Г.2.28.) та ін.

Серед замальовок та начерків значне місце займають види народного мистецтва Поділля. Вишивці присвячувались окремі видання школи (Вишивки низьку на Поділлі: Збірничок зразків, 1927; Тульчинщина, село Орлівка: Вишивки низьку, 1929 та ін.), що демонструють, яка велика робота провадилася Гагенмейстером у галузі фіксації і збереження видатних зразків народного мистецтва, зокрема традиційної вишивки.

Не менш ретельно збирався матеріал, присвячений народному склу (Гутне скло, 1931), кераміці (Гончарі Бацуци, 1927; Зіньківські гончарі, 1927; Зразки гончарських виробів на Поділлі, 1927; Зразки доісторичної кераміки на Поділлі, 1927; Кахлі на Поділлі, 1927 та ін.), витинанкам (Настінні паперові прикраси Кам'яниччини, 1930), одягу (Жіночий одяг на Поділлі, 1927; Селянський одяг на Поділлі, 1927) і килимам (іл. Г.2.29.). Детально замальовувались зразки народного розпису на стінах, пічках та внутрішньому опорядженні селянської хати. Фіксувались орнаментальні мотиви різних видів народного мистецтва, серед яких зустрічаються рослинні, зооморфні, антропоморфні та астральні мотиви.

«В. Гагенмейстер, наслідуючи приклад Б. А. Куфтіної, Н. І. Лебедевої та Білецької, надавав великого значення збору та вивченню принципів художнього

¹⁹⁷ Гагенмейстер В. Настінні розписи Кам'яниччини / В. Гагенмейстер. – Кам.-Под.: Художньо-промислова школа, 1930. – 63 с.

оформлення народного жіночого одягу на Поділлі, пов'язуючи його походження з історичними умовами, в яких жили люди тих чи інших районів. Про це свідчать копії фотографій, які дійшли до нас. На фотографіях, зібраних викладачами і учнями, зображувались українські сільські дівчата, молодиці та жінки похилого віку в жіночому вбранні з різноманітним оздобленням і художніми прикрасами. Вчитель школи В. В. Шаврін описував особливості народного одягу, його вишивку і побут селян. В школі експонувались збірки народного одягу і вишивок з подільського краю. Цікавим було видання школою зібраних зразків жіночого одягу етнографом Рігельманом»¹⁹⁸.

Те, що кожному виду регіонального мистецтва відповідало друковане видання або декілька видань, свідчить про послідовну, наполегливу і систематичну працю викладачів і учнів школи під керівництвом директора. Дотепер весь доробок та зібрані автентичні матеріали не були поціновані науковцями і професіоналами належним чином.

Поряд з колосальною роботою по збереженню пам'яток архітектури та видатних зразків народного мистецтва Гагенмейстер звертав увагу на мистецтво портрету. До нас дійшли всього кілька портретів, виконаних ним самим. Це, насамперед, портрет Устима Кармелюка (15x25 см) – автолітографія, надрукована накладом 100 примірників в шкільній друкарні у 1925 році. (іл. Г.2.30.). Сам портрет викликав численні дебати. Вдалось прослідкувати досить складний шлях створення цього портрету. У бібліотеці стародруків Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника зберігається Опис предметів старовини Подільського церковного історико-археологічного товариства, написаний завідувачем музею, протоієреєм Є. Сіцінським (при допомозі бібліотекаря товариства А. Прусевича), датований 1909 роком і виданий типографією Подільського Свято-Троїцького братства у Кам'янці-

¹⁹⁸ ХШ (фонди Кам'янець-Подільської дитячої художньої школи).

Подільському¹⁹⁹. Музей існував з 1890 року і спочатку іменувався Древнесховищем Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, пізніше, у 1903 році, був перетворений на Подільське церковне історико-археологічне товариство. До цієї збірки старожитностей надходили головним чином церковні предмети, але не виключалися й інші твори старовини. Це було єдине на Поділлі громадське зібрання древностей, яке містило все, що торкалося археології, історії та етнографії місцевого краю²⁰⁰. Даний опис в категорії «Портрети, картини та різні інші зображення» містить згадку про портрет Кармалюка, який належав мешканці м. Бар, яка знала портретованого особисто²⁰¹. Тобто, безперечно на портреті був саме Кармалюк.

З іншого боку, відомий філокартист, мистецтвознавець І. Бугаєвич у листі до доньки В. Гагенмейстера О. Ерн, вважає, що портрет Кармалюка з Київського музею Т. Г. Шевченка належить пензлю її батька і наводить докази: «...основою цього портрету безсумнівно є портрет народного месника, виконаний невідомим народним художником і артибутований відомим дослідником Поділля Сецінським у книзі «Опись предметов старины».

Це першоджерело зберігалось до війни у Кам'янець-Подільському музеї, але у війну було загублено і залишився лише відбиток на двох листівках 1914 і 1937 років. На першій – народний портрет, а на другій – відбиток з копії, що зараз в музеї Шевченка. По рівню виконання ніякий інший кам'янецький художник не міг так добре намалювати, як Ваш батько. Ваш батько розробляв цю тему, про що свідчить літографія 15x25. Бачив я також в одному словнику, виданому в 30-х роках малюнок Кармалюка, який близько нагадував музейний, і там стояв підпис худ. Газенмейстера. Такого художника відшукати не вдалось, певно то є просто описка, треба читати

¹⁹⁹ Сѣцинскій Е. Опись предметовъ старины. Музей Подольскаго Историко-Археологическаго Общества / Е. Сѣцинскій. – Каменецъ-Подольскъ : Типографія Подольскаго Свято-Троицкаго Братства, 1909. – 105 с.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Там само.

Гагенмейстер... Портрет цей цілком професійний, великий, метрів 1,5 в висоту...»²⁰².

Дослідниця творчості В. Тропініна А. Амшинська стверджувала, що твір В. Гагенмейстера дав їй змогу атрибуувати й близький до нього портрет (Кармалюка) роботи В. Тропініна²⁰³.

Портрет Степана Руданського²⁰⁴, який вчився у Подільській духовній семінарії у Кам'янці-Подільському з 1849 по 1855 роки (на портреті чомусь вказано з 1847 по 1853), так як і попередній, виконаний в академічній манері і переведений в автолитографію самим В. Гагенмейстером (іл. Г.2.31.). В ньому на першій план виступає надзвичайна схожість та професійне ліплення обсягово-просторової форми обличчя за допомогою штриховки.

Наступний портрет Т. Г. Шевченка (30x30) був виданий у 1925 році у Кам'янці-Подільському. Не вдалося розшукати портрети комуністичних діячів В. Леніна та К. Маркса, які згадуються сучасниками митця, а також про них написано в буклеті виставки, що відбулася у червні 1987 року у виставкових залах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Ці два портрети були в експозиції виставки. У буклеті зазначено, що портрети було виконано Гагенмейстером у 1923 році на замовлення Відділу народної освіти до річниці Жовтневої революції.

Дещо відрізняється від інших портрет В'ячеслава Розвадовського в профільному зображенні, голова з плечовим поясом. Гагенмейстер малює свого попередника на посаді директора художньої профшколи, використовуючи лише лінії і плями, не вдаючись до напівтонів, які присутні в інших портретах. Складається враження, що портрет Розвадовського, виконаний швидко і створений у жанрі шаржу, гротеску, але він, водночас, виглядає як серйозне спостереження натури (іл. Г.2.32.).

²⁰² ПАОЕ – Лист І. Бугаєвича до Ольги Володимирівни Ерн-Гагенмейстер від 26 грудня 1970.

²⁰³ Амшинская А.М. В.А. Тропинин / А.М. Амшинская. – М. : Искусство, 1970. – 244 с.

²⁰⁴ КПДІМЗ – Кгр – 1486. – Гагенмейстер В. М. Літографія. Портрет Руданського. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.

Нещодавно на мистецький ринок вплив ще один портрет, який приписують В. Гагенмейстеру. Це зображення дружини Нестора Махно, Галини Кузьменко (1892-1978) (полотно, олія 34x24), виконаний у 1919 році в Кам'янці-Подільському (іл. Г.2.33.). Портрет намальований в декоративній, дещо примітивістській манері, з використанням яскравої гами кольорів, і значно відрізняється від попередніх, вже атрибутованих зразків. Було би надто сміливо додавати його до творчого доробку професійного майстра.

Портрети – це характерні зразки творчості художника, які своїм реалістичним характером свідчать про його якісну базову академічну освіту у Санкт-Петербурзі.

Свої композиції митець виконував в одній з графічних технік, яка забезпечувала довготривале їх зберігання. Як вже згадувалось раніше, літографічні видання рисунків художника розповсюджувалися у формі альбомів, окремих аркушів і листівок та, дійшовши до нашого часу, стали цінними іконографічними джерелами знань про архітектурні пам'ятки давнини, безцінними у реставраційній, пам'яткоохоронній справах та історії архітектури.

Літографія, чи площинна гравюра – це наймолодший за часом виникнення вид друкованої графіки. Принципове значення між випуклим і заглибленим друком, з одного боку, і площинним, з другого, ясно виявляється в німецькій термінології: Holrschnitt (для ксилографії) і Kupferstich (для різцевої гравюри) означає особливий вид обробки дошки; Steindruck (літографія) означає особливий вид друку. Художник малює на камені жирним олівцем; після цього поверхня протравлюється (розчином гумміарабіка та азотної кислоти). Розчин діє лише там, де не торкався олівець. Потім у процесі друку повністю буде відтворений малюнок художника. Літографія «народилася» в 1796 році в Мюнхені, її засновник Алоїз Зенефельдер – актор та автор комедій з музикою шукав і знайшов зручний і точний засіб відтворення та розмноження нот.

Не є випадковістю і те, що звернення художника до мистецтва літографії припадає на її новий (другий) розквіт у другій половині XIX ст. Розквіт цей мав дві

паралельні течії. Одна пов'язана з інтимно-ескізною манерою Мане, Дега, Уїстлера, з витонченою технікою Фантен-Латура, який намагався працювати без контурів і досягав повітряної вібрації форм. Друга течія пов'язана з виникненням плакатного мистецтва, оригінальною творчістю Анрі де Тулуз-Лотрека.

Однією з прикметних рис давньої європейської, зокрема української гравюри, є наявність у багатьох її творах численних архітектурних мотивів та інших видів мистецтв. За характером зображення такі гравюри можна поділити на три основні групи. До першої належать фантастичні архітектурні та інші краєвиди; другу групу становлять топографічні плани-схеми певних місцевостей; до останньої, третьої, належать зображення реальних споруд у синтезі з конкретним природним ландшафтом. В. Гагенмейстер відзначився в двох останніх групах.

До другої групи відноситься його план²⁰⁵ Старого міста Кам'янець-Подільського, який художник відтворив з гравюри XVII ст. Це багат шарова літографія, яка дала змогу показати великий діапазон тонових відношень. Зображення гризайлеве на тонових розтяжках основного кольору – умбри, що надає плану старовинного звучання. Техніка літографії, якою власне Гагенмейстер майстерно володів, дозволяла передати багато нюансів рисункам і натурі, навіть надавала живописності зображенням.

До третьої групи зображення реальних споруд у синтезі з конкретним природним ландшафтом належать всі везути Гагенмейстера: численні пам'ятки архітектури, вулички, селянські хатини. Художник відчув гармонійну відповідність графічної техніки архітектурним та іншим візуальним формам, створеним в академічній, реалістичній манері.

Точні та вишукані лінії, що створюють архітектурний краєвид; монохромні та поліхромні плями; «повітряність» образу тощо. Мова літографії – тонка гра відтінків, делікатні світлотіньові градації, витончені лінії штриховки, ненав'язлива «туманність», глибокі темні тони та контрастуючі з ними

²⁰⁵ КПДІМЗ – Кгр – 1646. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Старий план Кам'янець-Подільського. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.

висвітлені місця – дала можливість Гагенмейстеру в повній мірі відтворювати оточуюче середовище, протиставляти його м'які форми чітким контурам архітектурних пам'яток.

Але митець створив ще одну групу, зображення якої теж перевів у графічну техніку літографії – об'єкти традиційного народного мистецтва регіону. Третя і четверта групи складають переважну більшість художнього доробку В. Гагенмейстера.

Серед художньо-композиційних особливостей творчої спадщини художника є активне використання контрастів. Гагенмейстер користується контрастами у всіх варіаціях. В його композиціях можна побачити величні пам'ятки архітектури, що знаходяться в оточенні селянських забудов, старожитні розвалини поряд з представницькими будинками, старі комори й сараї та нові забудови. Контраст звучить у поєднанні в єдину композицію невеликих і велетенських архітектурних і природних форм; у використанні різнофактурних поверхонь і плям; ліній, що перериваються або потовщуються, переростаючи в плями. Контрастні співвідношення присутні у маленьких фігурках людей та їх оточенні й пануючих архітектурних ансамблях і домінуючих природних формах.

Художник використовує як вертикальний, так і горизонтальний формат, в залежності від об'єкта зображення. Але завжди домінанта вертикалі чи горизонталі панує, знаходячись в оточенні протилежної позиції. Наприклад, вертикалізовану вежу-дзвіницю вірменського костелу зображує поряд з горизонтальними міськими забудовами; мінарет та тріумфальна арка кафедрального костелу знаходяться в оточенні горизонтальних складових.

Володимир Січинський, аналізуючи видання школи у Кам'янці, зазначає, що ілюстрації до книжок та творчі композиції із зображенням пам'яток архітектури В. Гагенмейстера надруковані у техніці літографії дуже якісно, деякі аркуші виконані у шість кольорів, що при виконанні літографського друку є заняттям дуже трудомістким і займає досить багато часу, оскільки кожна з цих таблиць мусить бути відбита шість разів. Описуючи інший альбом

В. Гагенмейстера «Настінні розписи Кам'янецьчини», він пише: «Щоби мати уяву про це дійсно розкішне і дороге видання, достатньо сказати, що деякі репродукції мають п'ять різних кольорів, є також репродукції, виконані декількома відтінками одного кольору, а також 3 ілюстрації – триколірною технікою (накладенням кольорів один на інший), що в літографії потребує особливої уваги і вміння»²⁰⁶.

Варто відмітити, що базова освіта, отримана художником у Санкт-Петербурзькому училищі Штіглиця, наклала відбиток на всю його майбутню творчість. Сукупний художній доробок митця можна поділити на дві лінії втілення образів. Одна лінія відповідає художнім знанням, вмінням та навичкам, отриманим під час вивчення таких базових предметів, як рисунок, живопис, класична композиція, історія мистецтв, копіювання, нарисна геометрія і перспектива та ін. Тут сформувалися міцні професійні знання академічного характеру, притаманні класичному рисунку та живопису. До цієї лінії належать міські та сільські пейзажі, видатні пам'ятки архітектури регіону (сакральні, фортифікаційні, громадські, видовищні) та, безперечно, мистецтво портрету. Можна з впевненістю стверджувати, що цій частині творчої спадщини митця був характерний напрямок академічного реалізму.

Натомість, друга лінія містила знання, отримані упродовж професійного вивчення керамічної справи, декоративної композиції, орнаменту, історії декоративно-ужиткового мистецтва. Ця лінія сприяла виникненню великої кількості творчих робіт, що мали декоративні ознаки і характеризувались різним ступенем стилізації. Сюди відносяться численні замальовки, виконані під час етнографічних поїздок: народне житло (подільські хати, інтер'єр, піч, внутрішнє опорядження), види народного мистецтва (одяг, вишивка, витинанка, килими, кераміка, різьблення по каменю та ін.), традиційний народний розпис,

²⁰⁶ Січинський В.Ю. Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці / В.Ю. Січинський // Українська книга. – Львів, 1937. – №1. – С. 20-23.

орнаментальні мотиви різних видів народного мистецтва. Дана група творчих композицій вирізняється стилізованим декоративізмом.

Підводячи підсумки, слід зауважити, що В. Гагенмейстер вміло оперував пропорціями, масштабністю, контрастами і тоновими градаціями як пріоритетними компонентами власних композицій, професійно використовуючи їх в залежності від реалізації конкретних творчих завдань. Весь доробок митця можна класифікувати на: видатні пам'ятки архітектури регіону (сакральні, фортифікаційні, громадські, видовищні); міський та сільський пейзаж (вулички Кам'янця-Подільського та околиць, забудови сіл); народне житло (подільські хати, інтер'єр, піч, внутрішнє опорядження); види народного мистецтва (одяг, вишивка, витинанка, килими, кераміка, різьблення по каменю та ін.); традиційний народний розпис; орнаментальні мотиви різних видів народного мистецтва; мистецтво портрету.

В цілому творчі роботи В. Гагенмейстера мають величезну інформативно-пізнавальну вартість. Адже з них можна почерпнути такі важливі для сучасної культурологічної та історико-мистецтвознавчої науки відомості про загальний вигляд і організацію міського архітектурно-просторового середовища ХІХ ст., прослідкувати зміни в забудові та плануванні міського середовища, окремих об'єктів українського зодчества.

Можна констатувати, що художник використовував два магістральні напрямки, дві основні манери втілення образів у творчих композиціях: академічний реалізм та стилізований декоративізм.

Основною технікою тиражування створених образів художник обрав літографію, графічну техніку, якою прекрасно володів сам. Професійні вміння в цій галузі демонструють чи не всі літографічні аркуші майстра, які містять зображення із застосуванням глибоких світлотіньових градацій, котрі дозволяли створити ефектну повітряну перспективу, різнофактурність об'єктів, поліхромність. Все це дозволяє говорити про загальну живописність обраної графічної техніки, яка є характерною ознакою творів В. Гагенмейстера.4.3.

Значення культурно-мистецької діяльності В. Гагенмейстера для сучасного краєзнавства, регіонознавства та пам'яткоохоронної справи

Цінність мистецьких пам'яток з наукової точки зору почали розглядати всього кілька століть тому. Означений період дуже короткий порівняно з велетенським відліком часу минулих тисячоліть, упродовж яких створювалося безліч видатних пам'яток архітектури й образотворчого мистецтва.

Пам'яткоохоронна діяльність у царині будь-якого виду мистецтва повністю підпорядкована існуючому на даний момент рівню суспільної свідомості нації, її належності до духовних скарбів, бажанню врятувати й зафіксувати безцінні перлини багатовікової історії.

На Поділлі за станом збереження пам'яток на початку ХХ ст. дбали Подільський губернський статистичний та Подільський єпархіальний історико-статистичний комітети, чимале значення мала діяльність таких громадських діячів, як М. Грейм, В. Гульдман, В. Побуг-Гурський, О. Прусевич, Ю. Сіцінський та ін. Тут було видано друком книги М. Симашкевича «Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии» (1884), В. Гульдмана «Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии» (1901), Н. Дорохольського «Старинные иконостасы в наших сельских храмах» (1904), Ю. Сіцінського «Исчезающий тип деревянных церквей Подолии» (1904), «Археологическая карта Подолии» (1901), «Опись предметов старины. Музей Подольского церковного историко-археологического общества» (1909/1911).

Розвиток української культури та мистецтва відбувався у складних умовах. Той факт, що поряд із доробком українського етносу на території країни з глибокої давнини розвивалася мистецька спадщина багатьох інших народів, є позитивним компонентом. Культурні традиції цих народів, зокрема художні стилі та напрями, зливалися з українськими в історичній забудові міст, селищ і сіл, поєднуючись у творах образотворчого та декоративно-прикладного

мистецтва, створювали на теренах України самобутній культурний компендіум, який ставав поліетнічним культурним феноменом.

Українське мистецтво завжди розвивалось як невід'ємна складова світового, вбираючи ремінісценції і західноєвропейської, і східної, і російської культури, та впливало у свою чергу на їхній розвиток. Вітчизняну мистецьку спадщину створювали представники як українського, так і інших народів світу. Іноземні майстри, працюючи в Україні, переймалися українськими традиціями, освоювали та розвивали їх, поповнюючи українське зодчество та всі види мистецтв здобутками своїх культур. Водночас, художники української діаспори несли у світ традиції української культури різних напрямів: від світської до храмової та фортифікаційної. Полікультурний характер багатонаціонального життя на Поділлі та Бессарабії яскраво віддзеркалений у живописних і графічних композиціях В. Гагенмейстера.

Перші реальні кроки до утворення загальнонаціонального пам'яткоохоронного центру в Україні були зроблені у квітні 1917 року, коли розпочалося формування Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні, членами якого стали і подоляни: бершадчанин І. Зборовський, вінничанин О. Бабенко та кам'янчанин Ю. Сіцінський²⁰⁷.

Місцеві пам'яткоохоронці у 1918 році доклали чимало зусиль до збереження історичних та архітектурних пам'яток краю. Вживались конкретні заходи щодо охорони окремих культових пам'яток, яким загрожувала небезпека. Навесні-влітку 1918 року значну увагу активісти приділили організації охорони Старого замку у Кам'янці-Подільському. Ще до революції громадськість міста непокоїлася щодо належної охорони унікального історико-архітектурного ансамблю. На початку травня 1918 року К. Широцький звернувся до Кам'янець-Подільської міської думи з листом, в якому запропонував перевести арештантів з фортеці до іншого приміщення та припинити використання каміння з фортечних

²⁰⁷ Соломонова Т.Р. Становлення державної системи охорони пам'яток історії, культури та природи на Поділлі (1917-1922) / Т.Р. Соломонова // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К. : АртЕк, 2006. – (304 с.: іл.). – С. 139-151.

мурів для господарчих потреб і розпочати ремонт стін. Його думку в листі до відділу охорони пам'яток підтримали Рада Подільської «Просвіти», Подільське церковне історико-археологічне товариство та Подільське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтв: кам'янецький замок повинен стати національною цінністю.

Незбаром відділ зробив перші кроки в реалізації цієї пропозиції – звернувся до Міністерства юстиції та Військового міністерства з нагадуванням про неприпустимість недоцільного використання фортеці та доручив догляд за її станом Подільському товариству «Просвіта»²⁰⁸.

Варто зазначити, що відділ для місцевих музеїв та пам'яткоохоронних комітетів і товариств відігравав роль науково-методичного та організаційно-координаційного центру. Він не мав права в адміністративному порядку залучати, наприклад, музеї, які перебували на утриманні місцевих органів самоврядування чи товариств, до виконання своїх програм. До того ж ні музеї, ні товариства самі не мали адміністративного впливу на тих, хто нехтував охороною пам'яток. Таким чином, життя вимагало створення на місцях спеціальних пам'яткоохоронних органів, наділених адміністративними повноваженнями і підпорядкованих безпосередньо відділу охорони пам'яток.

Першим кроком в цьому напрямку стало розроблене у відділі восени 1918 року положення про місцевих комісарів з охорони пам'яток. Причому, ще до його затвердження у вищих інстанціях, відділ надав тимчасові повноваження комісарів з охорони історико-культурної спадщини на Поділлі А. Мальованому та Ю. Сіцінському. Їм були надіслані детальні інструкції, де визначалися першочергові пам'яткоохоронні заходи та особливо наголошувалося на необхідності створення комітетів охорони пам'яток.

Певні надії поклалися й на старі громадські наукові товариства, що мали деякий досвід діяльності в цій галузі. У січні 1919 року міністр народної освіти І.

²⁰⁸ Соломонова Т.Р. Становлення державної системи охорони пам'яток історії, культури та природи на Поділлі (1917-1922) / Т.Р. Соломонова // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К. : АртЕк, 2006. – (304 с.: іл.). – С. 139-151.

Огієнко просив уряд надати фінансову допомогу таким товариствам, зокрема Подільському церковному історико-археологічному товариству та Подільському товариству природодослідників²⁰⁹.

За умов військового часу найскладнішою була проблема збереження бібліотек, архівів, мистецьких збірок. Науковою базою цієї діяльності тепер став Кам'янець-Подільський державний український університет. При Головному управлінні мистецтв та національної культури УНР у вересні 1919 року було створено комісію охорони пам'яток старовини і мистецтва, до складу якої входили Й. Пеленський, І. Кривецький, А. Серета, М. Обідний, П. Клименко (голова). Комісія мала свій друкований орган «Українська старовина», присвячений питанням архівної, бібліотечної, музейної справи в Україні.

На шпальтах його єдиного випуску було опубліковано статті «З мартирології української старовини О. Благодіра, «Архівна справа на Україні», «Українська мистецька старовина та її національний зміст» П. Клименка, «Українська національна бібліотека в Києві» Л. Биковського, «Українська старовина та українська новочасна творчість» О. Назарука, «Пам'ятки фортифікаційної штуки на Поділлі» О. Прусевича.

На жаль, після 16 листопада комісія припинила свою діяльність. Її члени, які залишилися в Кам'янці (переважно вчені з Кам'янець-Подільського державного українського університету), заснували Подільське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва на чолі з П. Клименком, згодом Ю. Сіцинським. Вони серед іншого домоглися асигнування 300 тис. крб. для охорони Кам'янецької фортеці та упорядкування в ній військового архіву, склали перелік маєтків, де до революційних подій знаходилися найцінніші зібрання (до реєстру увійшли Янів, Чернятин (тепер Жмеринського р-ну), Красносілка (тепер Бершадського р-ну) і Куна, П'ятничани), підготували статут про губернські вчені комісії для охорони і дослідження старовини і культури та положення про

²⁰⁹ Соломонова Т.Р. Становлення державної системи охорони пам'яток історії, культури та природи на Поділлі (1917-1922) / Т.Р. Соломонова // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К. : АртЕк, 2006. – (304 с.: іл.). – С. 139-151.

ці комісії. Але активна діяльність товариства тривала лише до 1920 року²¹⁰.

Бурхливий рух по збереженню та відродженню культурно-мистецької спадщини відразу захопив Володимира Гагенмейстера; він негайно включився в роботу. На момент перебування і активної праці митця на теренах Кам'яниччини завдяки таким ентузіастам, яким він був, відбувалося становлення системи охорони пам'яток історії, культури та природи на Поділлі та у всій Україні.

Згодом у повітах також засновувались комітети. Так, 1 лютого 1921 року у Кам'янці-Подільському був створений повітовий комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи на чолі з П. Клименком. П. Клепатський став завідувачем архівно-бібліотечно-бібліографічної секції, Ю. Сіцинський – археологічної, архітектури і мистецтва, а В. Гагенмейстер – музейної. Для охорони та упорядкування архівних справ у травні комітет отримав 2 млн. 500 тис. крб.

За півтора роки існування працівники архівної секції відібрали для постійного зберігання десятки тисяч справ з документами дореволюційного періоду. Завдяки їх зусиллям було продовжено створення майбутнього обласного архіву. Вже першого року проводились археологічні дослідження у фортеці, на городищах навколо міста, організовано археологічну виставку із залученням матеріалів із музеїв. Музейна секція багато уваги приділяла комплектуванню та систематизації музейних колекцій, популяризації музеїв, зокрема, у червні 1921 року П. Клименко прочитав кілька лекцій на тему «Історія музеїв та їх формування»²¹¹ [178, с. 146].

«Одним з перших, хто домагався визнання Кам'янця, як заповідника, був директор художньої школи – В. Гагенмейстер. Його альбоми автолітографій «Старий Кам'янець-Подільський» та «Види Кам'янця-Подільського» сприяли в 30-х роках широкій популяризації унікальних пам'яток міста на камені. А коли у

²¹⁰ Соломонова Т.Р. Становлення державної системи охорони пам'яток історії, культури та природи на Поділлі (1917-1922) / Т.Р. Соломонова // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К. : АртЕк, 2006. – (304 с.: іл.). – С. 139-151.

²¹¹ Там само

1928 році фортецю проголосили пам'ятником-заповідником, В. Гагенмейстер через музей видав листівку з текстом постанови ВУЦВК про цю видатну для Кам'янця-Подільського подію. Не знав художник, яку важливу роль відіграє його твір в подальшій історії фортеці.

У роки Великої Вітчизняної війни німці пограбували Кам'янець-Подільський, загубились документи про присвоєння фортеці звання заповідника. Єдиним документом про це залишилась листівка В. Гагенмейстера, на підставі якої постанову розшукали. Багато історико-архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського назавжди зникло. Але продовжують вони своє життя в автолітографіях художника-графіка Володимира Гагенмейстера»²¹².

Не лише пам'яткоохоронна діяльність художника заслуговувала всілякої схвали, самі роботи Гагенмейстера є цінним іконографічним матеріалом для збереження та реставрації історичного середовища, оскільки фіксують архітектурно-просторову структуру забудови в умовах конкретного ландшафту, а також дозволяють досліджувати різні типи людей, що населяли дані території в їх автентичному традиційному вбранні.

Кожний окремо взятий твір В. Гагенмейстера, при його детальному вивченні, є незамінним джерелом інформації. В його роботах відбилося практично життя містечок і регіону на зламі XIX і XX століть: люди, події, пам'ятки історії, архітектури та культури Кам'янця-Подільського – усе це потрапляло у поле його зору. В. Гагенмейстер багато подорожував і зробив величезну кількість замальовок різних куточків досліджуваних географічних теренів, творів народного та декоративно-прикладного мистецтва.

Візуальні твори художника впродовж тривалого періоду залишались іноді єдиними іконографічними джерелами, на яких зафіксовано події, постаті в автентичному одязі, історичні чи архітектурні пам'ятки. Твори живопису і графіки, як правило, переслідують першочергово художні завдання, а це не

²¹² Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

завжди робить їх цінними в якості документальних свідчень для історії, мистецтвознавства, архітектури, регіонознавства, пам'ятко-охоронної діяльності. Митець, створюючи художній образ, може підкреслити одні риси чи деталі та залишити поза увагою інші, при цьому для наукового розгляду ці нівельовані деталі можуть залишатися надзвичайно актуальними й цінними. Це було притаманно живописним і графічним творам митця.

У силу своєї документальності, правдивості, миттевості, можливості тиражування мистецтво графіки, як іконографічне джерело, серед інших творів мистецтва займає вагомую позицію. Можна знайти графічні аркуші, які несуть у собі значну кількість інформації, незважаючи на недосконалість тогочасної техніки і технології процесу естампу.

У другій половині XIX століття в багатьох містах Європи здійснювалося перепланування, перебудова, оновлення. Значна частина старовинних кварталів чи окремих споруд підлягала знищенню, при цьому з історичного та наукового погляду вони становили певну цінність. Тому іконографічні джерела того періоду, зокрема твори В. Гагенмейстера, на яких зафіксовано стан архітектурного середовища краю, складають безперечну цінність для регіонознавства, краєзнавства та пам'яткоохоронної діяльності.

Для такого населеного пункту, як Кам'янець-Подільський, котрий хоча й мав у XIX столітті губернський статус і накопичену при цьому впродовж століть культурну і духовну спадщину, наявність великої кількості митців, що могли би зафіксувати цю спадщину у своїх творах, була неможливою. Адже кожен з них у живописних та графічних творах подавав культурні пам'ятки міста крізь призму власного таланту, дещо ідеалізуючи, часто змінюючи пропорційні співвідношення, замінюючи одні компоненти іншими в угоду задуманій композиції.

Саме В. Гагенмейстер, художник та поціновувач мистецтва за покликанням, своїм творчим доробком зумів заповнити прогалини в іконографічній спадщині Кам'янця-Подільського. Його творами, як джерелом натхнення, користувалися

художники Сергій Кукуруза та інші, як ілюстративними матеріалами – краєзнавці Юхим Сіцінський, як документальними свідченнями – архітектори-реставратори Євгенія та Ольга Пламеницькі²¹³; продовжують користуватися сучасні художники, історики, етнографи, мистецтвознавці, краєзнавці та вчені-дослідники інших галузей.

Роботи митця представляють науковий інтерес з огляду на достовірність фіксації усього компендіуму забудови, включаючи дрібні деталі і стафажні зображення людей на передньому чи далекому планах. Графічні аркуші такого характеру безцінні, оскільки уможливають детальний науковий аналіз, який може претендувати на максимальну достовірність.

Значна частина видів Кам'янця з авторськими малюнками митця була видана в якості поштових листівок. Серед них багато таких, що зроблені на основі графіки В. Гагенмейстера. Дослідженням поштових листівок кінця ХІХ – початку ХХ століття і їх можливості використання в науці займаються Л.В. Макарова²¹⁴ та І. В. Дробна²¹⁵.

Дослідники виокремлюють також поштові листівки, що мали «етнографічний» характер і наприкінці ХІХ ст. набули в Європі значного поширення. На них друкувалися зображення людей у національному одязі, іноді на фоні традиційного для них оточення, у типовому інтер'єрі жител, поряд з предметами побуту.

Друкувалися зразки одягу з етнографічних колекцій музеїв, у тому числі ті, що датувалися ХVІІ-ХVІІІ ст. Із того, що нам відомо, результати дослідницьких

²¹³ Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К. Томашевича 1673-1679 рр. : до проблеми дослідження української ведуги / О. Пламеницька // Архітектурна спадщина України. – К. : Українознавство, 1996. – С. 83-84.

²¹⁴ Макарова Л.В. Документальні поштові листівки кінця ХІХ – початку ХХ ст. – важливе джерело вивчення культури та побуту подолян / Л.В. Макарова // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т.13 : Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – С. 359-366.

²¹⁵ Дробна І. В. Документальна листівка з видами Кам'янця-Подільського кінця ХІХ – початку ХХ ст. як експонат Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника / І.В. Дробна // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол. : Л.П. Станіславська (відп. за ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – 296 с. – С. 88-92.

поїздок В. Гагенмейстера містили велику кількість фіксацій етнографічних типів Поділля і Бессарабії. Можна припустити, що він не лише зберігав для майбутніх поколінь вигляд національних типів людей в етнографічному одязі, але й готував матеріал для розміщення на поштових листівках з метою популяризації власних досліджень та майстерності, а також можливості заробити на розповсюдженні багатотиражної друкованої продукції. Підтвердженням слугують листівки, видані профшколою, які знаходяться в Хмельницькому обласному художньому музеї²¹⁶. «Привертають увагу серії поштових листівок. На деяких відтворені види Кам'янця, в інших – зразки селянського жіночого одягу. Характерно, що кожна постать подана в природному, невимушеному ракурсі: серед городини, на обійсті, на тлі господарчих житлових будівель, із різноманітним реманентом в руках. Усі персонажі наділені психологічними рисами і сприймаються як міні-портрети»²¹⁷.

Існує ще один бік краєзнавчої діяльності митця. Він допомагав у дослідженнях подільського регіону своїм колегам, друзям і просто знайомим. Серед історичних праць В. К. Гульдмана «особливе місце займає вагома праця – «Памятники старины в Подоліи. Материалы к составлению археологической карты Подольской губернии»²¹⁸. Це видання, на яке надихнули у свій час Й. Й. Ролле і відомі місцеві краєзнавці Є. Й. Сіцінський, В. Гагенмейстер, стало синтезом опублікованого В. К. Гульдманом упродовж 1893-1901 рр. у «Подольских губернских ведомостях» циклу статей і довідок, присвячених археологічним, історико-культурним і природним пам'яткам, скарбам й іншим старожитностям краю епохи первісного суспільства та середньовіччя в контексті упорядкування археологічної карти»²¹⁹.

²¹⁶ ХОХМ – ГР-878. – Гагенмейстер. В.М. Подільська баба. – 1922

ХОХМ – ГР-885. – Гагенмейстер. В.М. Національний костюм Проскурівського округу. – 1920-ті.

ХОХМ – ГР-886. – Гагенмейстер. В.М. Національний костюм с. Мазники Кам'янецького округу. – 1920-ті.

²¹⁷ Гірник Г. Володимир Гагенмейстер і культура Поділля / Г. Гірник // Артанія: Культурологія. Мистецтво. Публіцистика. Історія. – Книга 23. – 2011. – № 2.

²¹⁸ Гульдман В.К. Памятники старины в Подоліи / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Подольского губернского правления, 1901. – 401 с.

²¹⁹ Гульдман В.К. Памятники старины в Подоліи / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Подольского губернского правления, 1901. – 401 с.

Отже, вивчення художнього доробку В. Гагенмейстера дає можливість заповнити білі плями в історії зображень пам'яток вітчизняної культурно-мистецької спадщини. Перед глядачами та фахівцями постають образи давнини, що демонструють різні стилі й напрями архітектури на теренах Поділля. Художник цілеспрямовано систематизував візуальний матеріал, враховуючи функціональне призначення, соціальний статус тієї чи іншої споруди або людини.

В. Гагенмейстер комплексно підійшов до спостереження, вивчення та фіксації видів, ансамблевих забудов міст, містечок, об'єктів декоративно-прикладного мистецтва. Його творчий доробок – це ціла низка документально-топографічних краєвидів, виконаних не стихійно, а осмислено та планово.

Вивчення мистецької спадщини художника дає можливість на початковому етапі створювати узагальнюючі студії з топології та формології зображених ним культурних пам'яток. Наступним етапом є осмислення творчості майстра у феноменологічному дусі – вивчення матеріально-духовної спадщини Поділля на основі зібраного онтологічного матеріалу та його класифікації не як сукупності окремих фізичних об'єктів, а як певного культурного феномена.

Під керівництвом В. Гагенмейстера Кам'янець-Подільська художньо-промислова профшкола і технікум ім. Г. Сковороди залишили великий культурний слід у краєзнавстві Поділля та зокрема Кам'янця-Подільського. Це найбільше надбання в діяльності тогочасних художніх закладів за радянської влади²²⁰.

Підсумовуючи, можна зробити наступні висновки: творчий доробок В. Гагенмейстера є достовірною візуальною інформацією про культурне надбання минулого, а його живописні і графічні композиції – важливим іконографічним джерелом вивчення життя й побуту полікультурної спільноти на подільських теренах.

²²⁰ ПАОЕ – Спогади про В. Гагенмейстера Ю. Гаврилюка.

Роботи В. Гагенмейстера містять найдрібніші тектонічні, стильові та художньо-композиційні особливості архітектури зображуваних споруд і деталі етнографічного чи цивільного вбрання, своєрідні антропологічні риси мешканців Поділля. Зодчество та постаті людей в композиціях художника максимально індивідуалізовані, в них відсутня імперсональність – іконографічні штампи, якими часто передавалися поняття «церква», «храм», «палац», «людина».

Враховуючи те, що свої твори В. Гагенмейстер тиражував за допомогою літографій, книжок та поштових листівок, мова яких максимально відповідає архітектурним формам і лініям, а також підкріплював підписами, що містили максимальну, на його думку, інформацію про зображувані об'єкти, можна стверджувати, що творча спадщина митця є ексклюзивним, цінним, науково обґрунтованим і достовірним іконографічним матеріалом для багатьох вчених різних, а не лише мистецьких, спрямувань. Отже, художній доробок В. Гагенмейстера доцільно використовувати у реставраційній та пам'яткоохоронній справі у декількох напрямках.

1. Роботи художника – це автентичний, документально-топографічний ілюстративний матеріал, придатний для хронологічних описів та історичних довідок про архітектурну пам'ятку, ансамбль забудов, інтер'єри костелів та церков, етнографічні та антропологічні типи населення Поділля. Для того, щоб виявленими зображеннями можна було користуватися, необхідно його атрибутувати, тобто окреслити час, а також, по можливості, виявити автора зображених пам'яток та обставини їх створення. Датування творів надзвичайно важливі, оскільки дозволяють встановити образ пам'ятки у конкретний історичний момент. Авторство та умови створення, зокрема місце виникнення іконографічного джерела, також суттєві, адже у значній мірі обумовлюють ступінь довіри, з якою можна ставитися до джерела. Ідеальним випадком є композиція, підписана й датована самим автором. Саме в такому вигляді дійшли до нас більшість графічних творів В. Гагенмейстера. І це не випадковість, а пряме свідчення того, що художник свідомо доклав максимум зусиль для

збереження декоративно-прикладного мистецтва, архітектурних та етнографічних образів краю.

2. Особливо цінним є те, що В. Гагенмейстер, подорожуючи Поділлям, копіював зразки народного мистецтва і виконував свої композиції з натури на високому професійному рівні.

3. Твори В. Гагенмейстера є інколи єдиним достовірним джерелом для проведення реставраційних і ревіталізаційних робіт. Вивчаючи народне житло у творах В. Гагенмейстера, можна проводити консерваційні та реставраційні роботи, повертаючи пам'яткам подільського зодчества первинні форми, відтворювати втрачені інтер'єри та традиційне вбрання.

Отже, слід підкреслити, що мистецька спадщина В. Гагенмейстера – цінний візуальний матеріал, детальне вивчення якого заповнить прогалини в історії української культури та мистецтва і відкриє неабиякі можливості використання даного матеріалу в реставраційній та пам'яткоохоронній справі.

ПІСЛЯМОВА

Мистецтвознавчий аналіз зібраного й систематизованого в дисертації матеріалу, а також спостереження окремих явищ і артефактів дозволяють констатувати наступне:

❖ Питанням розгляду художньої спадщини В. Гагенмейстера дотепер не приділялося належної уваги з боку як сучасних українських, так і закордонних вчених. Тому актуальність глибокого дослідження не викликає сумніву. Автори повторювали загальні історико-біографічні відомості з його життя, не торкаючись питань систематизації, типології та художньо-композиційних характеристик. Аналіз джерелознавчої бази продемонстрував, що практично немає вітчизняних та закордонних вчених, які би всебічно аналізували,

систематизували та впроваджували в науковий та культурно-мистецький обіг творчий доробок художника.

❖ Розгляд архівної бази надав можливість систематизувати знайдені джерела і класифікувати на архівалії:

- писемні;
- візуально-іконографічні.

Під час досліджень практично була створена і впроваджена у науковий обіг архівно-джерельна база з піднятої проблеми.

❖ Обсяг опрацьованих джерелознавчих матеріалів є достатньо репрезентативним для здійснення комплексного дослідження культурно-мистецької спадщини В. Гагенмейстера. Завдяки знайденим архівним, фактологічним, іконографічним матеріалам і науковим розвідкам автора даної роботи в державних і приватних архівах і музеях Києва, Хмельницького, Львова, Кам'янця-Подільського та ін. вдалося відтворити майже повну картину творчого доробку художника.

❖ Професійна художня та просвітницька діяльність В. Гагенмейстера формувалась і розвивалася в руслі загальних культуротворчих процесів на Поділлі і була нерозривно пов'язана з базовими напрямками суспільного життя, які нуртували на території регіону в ХХ ст. Культурний розвиток краю, зумовлений регіональними чинниками, безперечно вплинув на якісні показники й рівень художньої діяльності митця.

❖ Життя Кам'яниччини ХХ ст. у сфері культурно-мистецького наповнення розвивалося у декількох відносно незалежних напрямках: просвітницька справа, краєзнавча діяльність, особиста творча праця, участь у створенні музеїв, виставок, експозицій. Унікальний в етнокультурному відношенні регіон увібрав духовно-культурні надбання не лише українського народу, але й польського, російського, єврейського, молдовського, вірменського. Це стало підґрунтям для виникнення в Кам'янці-Подільському культурно-

мистецького осередку, який підживлював численних представників творчої інтелігенції краю.

❖ Чільну роль у становленні мистецької освіти як на Кам'яничині, так і на Поділлі, відіграла художньо-промислова школа. Ретельний підбір талановитих учнів, високий щабель теоретичного і практичного викладання; просвітницька, виставкова та поліграфічна діяльність сприяли зародженню та існуванню освітнього культурно-мистецького осередку, який міцно вплинув на життя регіону.

❖ Педагогіка мистецтва В. Гагенмейстера мала чітко означені своєрідні риси: особистий підбір та індивідуальна праця з талановитою молоддю, науковий підхід до розвитку українського народного мистецтва, пошук нестандартних рішень у процесі викладання, використання поетапного педагогічного малюнку та гармонійного синтезу методів і прийомів у процесі пояснення учням нового матеріалу.

❖ Як яскрава особистість, В. Гагенмейстер відігравав одну з провідних ролей у культурному житті не лише Кам'яничини, але й інших регіонів України. Організація видавничої справи активно вплинула на популяризацію українського народного мистецтва, творчості учнів та усіх видів діяльності самого митця. Більшість робіт художника – це автентичний, документально-топографічний ілюстративний матеріал, який можна використовувати для хронологічних описів та історичних довідок про архітектурну пам'ятку, ансамбль забудов, інтер'єри будівель, етнографічні та антропологічні типи населення Поділля та ін.

❖ Весь діапазон творчого доробку митця можна поділити на: видатні пам'ятки архітектури регіону (сакральні, фортифікаційні, громадські, видовищні); міський та сільський пейзаж (вулички Кам'янця-Подільського та околиць, забудови сіл); народне житло (подільські хати, інтер'єр, піч, внутрішнє опорядження); види народного мистецтва (одяг, вишивка, витинанка, килими, кераміка, різьблення по каменю та ін.); традиційний народний розпис; орнаментальні мотиви різних видів народної творчості; мистецтво портрету.

❖ Художник використовував дві основні манери втілення образів у власних композиціях: академічний реалізм та стилізований декоративізм. Основна техніка – кольорова автолітографія, живописні можливості якої стали характерною ознакою творчого надбання митця.

❖ Твори В. Гагенмейстера є інколи єдиним достовірним джерелом для проведення реставраційних і ревіталізаційних робіт, які дозволяють проводити консерваційні та реставраційні роботи, повертаючи пам'яткам подільської культури первинні форми, відтворювати втрачені автентичні риси та традиційне вбрання. Роботи В. Гагенмейстера мають величезну інформативно-пізнавальну цінність.

❖ Різні види творчої діяльності митця: живопис, поштівки та літографії художника широко використовуються у сучасній мистецтвознавчій та історико-краєзнавчій літературі у процесі аналізу стилів, течій, використання будівельних матеріалів, притаманних даним територіям прийомів зведення споруд, особливостей архітектурних планів, пропорціювання, пластики та декоративного оздоблення забудов, гармонійного поєднання з оточуючим природним середовищем, вигляду сакральних інтер'єрів, поліетнічного населення Поділля та об'єктів народного мистецтва.

❖ Різномасштабна та багатогранна спадщина В. Гагенмейстера – цінний художньо-педагогічний та іконографічний матеріал, детальне вивчення якого відтворить маловідомі сторінки в історії української культури та мистецтва і відкриє нові можливості використання даної дисертації у мистецько-педагогічній, художньо-творчій, краєзнавчій та пам'яткоохоронній справах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблицов В. Ностальгія / В. Аблицов. – К.: Укр. Світ, 2001. – 104 с.: іл.
2. Амшинская А.М. В.А. Тропинин / А.М. Амшинская. – М. : Искусство, 1970. – 244 с.
3. Антонович Є. А. Декоративно-прикладне мистецтво / Є. А. Антонович, Р.В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич. – Львів: Світ, 1993. – 354 с.
4. Антонович Є. А. Педагогічне керівництво декоративно-прикладною діяльністю школярів: Навч. посібник / Є. А. Антонович. – К.: ІЗМН МО України, 1995. – 116 с.
5. Баженов Л. В. ALMA MATER подільського краєзнавства (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ століть) : наукове видання / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 416 с.
6. Баженов Л. В. Михайло Грушевський і Євтим Сіцінський / Л.В. Баженов // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – К., 1996. – С. 75-76.
7. Баженов Л.В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у ХІХ-ХХ ст. / Л.В. Баженов // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження : Наук. збірник. – Хмельницький : Доля, 1995. – С. 334-339.
8. Баженов Л.В. Подільська «Просвіта» у дослідженнях вітчизняних істориків / Баженов Л.В., Кучеров Г.Г. // Освіта, наука і культура на Поділлі : Зб. наук. праць. – Т. 6. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 306-319.
9. Баженов Л.В. Грушевський і Поділля / Л.В. Баженов // Культура Поділля: історія і сучасність: Мат-ли другої науково-практич. конф. – Хмельницький, 1993. – С. 222-223.
10. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст. : Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с. – С. 137-138.

11. Белицкий Я.М. Рассказы об открытках / Я.М. Белицкий, Г.Н. Глезер – М. : Радио и связь, 1986. – 144 с.
12. Белічко Ю.В. Український живопис. Сто вибраних творів / Ю.В. Белічко. – К.: Мистецтво, 1985. – с. 5-10.
13. Березіна І.В. Архітектурна спадщина України у творчості Наполеона Орди: іконографія та принципи використання : Монографія / І.В. Березіна. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 152 с.
14. Бишкевич Я. Репресована школа : До 105-річчя з дня заснування Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи / Я. Бишкевич // «Нескорені» : Часопис Співки політичних в'язнів України. – листопад 2010. – С. 5.
15. Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства» / С. Білокінь // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 2000. – С. 33-45 : іл.
16. Біомі В.К. Історія українського мистецтва / В.К. Біомі. – К.: Мистецтво, 1970. – 430 с.
17. Білокінь С. Гагенмейстер В. М. / С. Білокінь // Мистецтво України: Біографічний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. – К., 1997. – С. 135.
18. Божко Л. Викладання народного мистецтва в школі В. Гагенмейстера на Поділлі (1920-1930-ті роки) / Л. Божко // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – К. : Унісерв, 2008. – Вип. 24. – С. 69-71.
19. Брокгауз Ф.А. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – С.-Петербург, 1893. – Т. 20. – 960 с.
20. Бугаєвич І. Невідомі портрети У. Кармалюка / І. Бугаєвич, В. Тищенко // Народна творчість та етнографія. – К., 1976. – № 4. – С. 102-103.
21. Будзей О. В'ячеслав Розвадовський: ім'я на мапі міста / О. Будзей // Подолянин, 2002. – 8 лютого. – С. 9.
22. Бутник-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво (1917-1941) / Б.С. Бутник-Сіверський. – К. : Наукова думка, 1966. – 221 с.

23. Бурачек М. Моє життя / М. Бурачек // Малярство і скульптура. – 1936. – №6. – С. 5.
24. Бучкин П.Д. Училище Штигица / П.Д. Бучкин // Записки художника. О том, что в памяти. – Ленинград : Художник России, 1963. – С. 26-35.
25. В.Н. Замітки і оцінки: Кам'янецька фортеця / Н.В. // Нові шляхи: літературно-мистецький і громадський журнал / під ред. А. Крушельницького. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1929. – Т. 3 (вересень-жовтень). – С. 172.
26. Вдовенко В.М. В'ячеслав Розвадовський – засновник перших рисувальних класів у Кам'янці-Подільському / В.М. Вдовенко // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол. : Л.П. Станіславська (відп. за ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – 296 с. – С. 277-279.
27. Вдовенко В.М. Творчість та педагогічна діяльність В.К. Розвадовського у Кам'янці-Подільському як поштовх для розвитку таланту молодих художників / В.М. Вдовенко // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору : збірник наукових праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 212 с. – С. 35-39.
28. Винокур І.С. Визначний літописець Поділля (Ю.Й. Сіцинський) / І.С. Винокур, В.В. Корнілов // Репресоване краєзнавство (20-30 роки). – К.: Рідний край, 1991. – С. 93-101.
29. Винокур І.С. Історик Поділля Ю.Й. Сіцинський / І.С. Винокур, В.В. Корнілов Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 7-9.

30. Виппер Б.Р. Введение в историческое изучение искусства / Б.Р. Виппер. – М. : Изобразительное искусство, 1985. – 285 с.
31. Вінюкова В.М. Кобзар у Кам'янці / В.М. Вінюкова // Кам'янець-Подільський вісник, 5 березня 1999. – С. 4.
32. Вінюкова В.М. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет в історико-географічному дослідженні Поділля / В.М. Вінюкова // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Под., 1992. – С. 20-21.
33. Владич Л. Мовою графіки / Л. Владич // Огляди. Статті. Рецензії. – К. : Мистецтво, 1967. – 247 с.
34. Гагенмейстер В. Настінні розписи Кам'яниччини / В. Гагенмейстер. – Кам.-Под.: Художньо-промислова школа, 1930. – 63 с.
35. Гагенмейстер-Корецька О. Подільські гривні / О. Гагенмейстер-Корецька // Дрогобицький колекціонер. – Дрогобич, 1994. – число 2 (7). – С. 14.
36. Гарба В. На розпутьях. До історії одного покоління / В. Гарба. – Нью-Йорк : УВАН, 1976. – 327 с.
37. Гарнага І.В. З історії Кам'янець-Подільського комітету охорони пам'яток старовини (1920-1922 рр.) / І.В. Гарнага // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 11-12.
38. Геринович В. Кам'яниччина. Населення і його економічна діяльність / В. Геринович // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Т. 2. – Кам'янець на Поділлі, 1927. – 168 с.
39. Геринович В. Товтри Західного Поділля. Художня редакція та малюнки В. Гагенмейстера / В. Геринович. – Кам'янець-Подільський : Видання Кам'янець-Подільської художньо-індустріальної Профшколи, 1930.
40. Гірник Г. Володимир Гагенмейстер і культура Поділля / Г. Гірник // Артанія: Культурологія. Мистецтво. Публіцистика. Історія. – Книга 23. – 2011. – № 2.

41. Гладченко П.М. Працею звеличені : Художньо-документальні нариси про славних людей Кам'яниччини / П.М. Гладченко – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – 312 с.
42. Говдя П. І. Передвижники і Україна / П. І. Говдя, О. М. Коваленко. – К. : Мистецтво, 1978. – 118 с.
43. Голубець М. Начерк історії українського мистецтва / М. Голубець. – Львів: Спалах, 1922. – 165 с.
44. Грищук Б. Світ співучий чорно-білий / Б. Грищук // Радянське Поділля. – 9 травня. – 1986. – С. 4.
45. Гульдман В.К. Памятники старины в Подоліи / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип. Подольского губерн. правления, 1901. – 401 с.
46. Гуменюк С. Художник, педагог, пропагандист (про В. К. Розвадовського) / С. Гуменюк // Рад. Поділля, 1975. – 20 вересня.
47. Гуцул І. А. Професійний мейнстрім та сфери інтересів подільського художника-педагога В. Гагенмейстера. / І. А. Гуцул // Вісник Харківської академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр. за ред. В. Я. Даниленка. – Х., №7, 2012. – С. 92-95.
48. Гуцул І. А. Роль культурно-мистецького оточення у формуванні особистості Володимира Гагенмейстера / І. А. Гуцул // Мистецтвознавство'12. – Львів : СКІМ, 2012. – (320 с.). – С. 205-214.
49. Гуцул І. А. Діяльність В. Гагенмейстера у справі розвитку Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи. / І. А. Гуцул // Вісник Харківської академії дизайну і мистецтв : зб. наук. пр. за ред. В. Я. Даниленка. – Х., №12, 2012. – С. 6-9.
50. Гуцул І. А. Значення культурно-мистецької діяльності В. Гагенмейстера для сучасного краєзнавства, регіонознавства та пам'яткоохоронної справи. / І. А. Гуцул // Проблеми сучасності : мистецтво, культура, педагогіка : зб. наук. пр. / за заг. ред. Н. Є. Гребенюк. – Луганськ, 2013. Вип. 24. – С. 39-46.

51. Гуцул И. А. Культурологическая деятельность подольского художника Владимира Гагенмейстера: роль личности в истории края. / И. А. Гуцул // Всероссийский журнал научных публикаций №2 (17) 2013. – Москва, 2013. – С. 58-61.
52. Гуцул І. А. Художньо-педагогічна діяльність В. Гагенмейстера / І. А. Гуцул // Педагогічна освіта: теорія і практика. Збірник наукових праць. Випуск 13 / Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка / гол. ред. Каньоса П.С. – Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2013. – (352 с.). – С. 283-288.
53. Гуцул І. А. Культурно-мистецька діяльність Володимира Гагенмейстера у світлі джерельних матеріалів / І. А. Гуцул // Новини на научния прогрес. – 2012. – Том 5. – София : «Бял ГРАД – БГ», 2012. – С. 8-12.
54. Гуцул І. А. Розвиток художньої культури Кам'яниччини на зламі ХІХ – ХХ ст. / І. А. Гуцул // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Випуск V. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друк-Сервіс», 2012. – С. 86-90.
55. Гуцул І. А. Об'єкти зображення та художньо-композиційні характеристики творів художника-педагога Володимира Гагенмейстера // Сборник научных трудов Sworld. – Выпуск 2. Том 39. – Одесса: КУПРИЕНКО, 2013. – (87 с.). – С. 14-21. – РИНЦ Science Index. *ЦИТ*: 213-408.
56. Гуцул І. А. Видавнича діяльність художньо-промислової школи В. Гагенмейстера у Кам'янці-Подільському (поч. ХХ ст.) / І. А. Гуцул // Perspektywiczne opracowania są nauką i technikami – 2012. Volume 10. Pedagogiczne nauki : Przemysł : Nauka i studia, 2012. – (64 s.) С. 20-24.
57. Данилюк А. Г. Гагенмейстер / А. Г. Данилюк // Жовтень. – №12, 1976. – С.119-121.
58. Данилюк А. Г. В. Гагенмейстер – дослідник культури Поділля / А.Г. Данилюк, О. В. Ерн // Проблеми етнографії Поділля : Тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 70-71.

59. Данилюк А. Можна прожити двічі / А. Данилюк // Україна. – К., 1993. – № 5. – С. 12.
60. Данилюк А. Українська хата / А. Данилюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 112 с.
61. Данченко О. Народні майстри / О. Данченко // Мистецтво. – К., 1982. – С. 35-36.
62. Дегтяр І. Культурно-просвітницька діяльність В. К. Розвадовського на Поділлі / І. Дегтяр // Тези доповідей VI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам.-Под., 1985. – С.15-16.
63. Дегтяр К. Творчий шлях художника / К. Дегтяр // Фортеця. – 15 лютого. – 2001. – С. 12.
64. Дробна І. В. Документальна листівка з видами Кам'янця-Подільського кінця XIX – початку XX ст. як експонат Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника / І.В. Дробна // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол. : Л.П. Станіславська (відп. за ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – 296 с. – С. 88-92.
65. Енциклопедія Сучасної України. – К. : ВАТ Поліграфкнига, 2006. – Т. 5. – С. 279-280.
66. Енциклопедія українознавства / під ред. В. Кубійовича і З. Кузелі. – Мюнхен-Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Шевченка, 1949. – С. 836-837.
67. Енциклопедія українознавства : Словникова частина. – Т. 11. – Париж – Нью-Йорк, 1976.
68. Ерн О.В. Гагенмейстер В.М. / О.В. Ерн // Словник художників України. – К. : УРЕ, 1973. – С. 50-51.
69. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) О. Закоханий у Поділля / О. Ерн (Гагенмейстер-Корецька) // Подільське братство. – Кам'янець-Подільський, – № 3, 1993. – С. 48-54.

70. Ерн О. У віночок пам'яті. Спогади про батька / О. Ерн // Український вісник. – Вип. 1 (83). – Львів, 2000. – С. 292-296.
71. Жаборюк А.А. Мистецтво живопису і графіки в Україні в першій половині і середині ХІХ ст. / А.А. Жаборюк. – Київ-Одеса, 1983. – 346 с.
72. Жолтовський П. М. Монументальний живопис України ХVІІ-ХVІІІ ст. / П. М. Жолтовський. – К. : Наукова думка, 1988. – 159 с. : іл.
73. Жолтовський П. Н. Украинское искусство ХІV – начала ХХ вв. : Очерки / П. Н. Жолтовський. – Львов, 1958. – 247 с.
74. Журнал министерства народного просвещения. Седьмое десятилетие. – Часть ССCLV. – Сентябрь : Сенатская типография. – С.-Петербург, 1904. – 391 с.
75. Забочень М. Україна в старій листівці / М. Забочень, О. Поліщук, В. Яцюк. – К. : Криниця, 2000. – 505 с.
76. Завальнюк О.М. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського : політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини : Історичні нариси. – Вип.1. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. – 316 с.
77. Задесенець М. П. Вікові особливості розвитку дітей і формування їх особистості. – К.: Вища школа, 1978. – 263 с.
78. Задорожнюк А.Б. Подільські цехи – школи ремісничого навчання у ХІХ на початку ХХ ст. / А.Б. Задорожнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – (512 с.). – С. 393-402.
79. Зарембский А.И. Народное искусство подольских украинцев / А.И. Зарембский. – Л., 1928. – 50 с.
80. Зінченко А. З історії краєзнавства на Поділлі. Про діяльність епархіального історико-статистичного Комітету / А. Зінченко // ІV республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1989. – С.21-22.

81. Іваневич В. З історії співпраці відомих українських арт-малярів В. Гагенмейстера та В. Січинського / В. Іваневич, Л. Іваневич // Хмельниччина: Дивокрай, науково-краєзнавчий збірник, 2004. – № 1-2. – С. 81-83.
82. Ивановский А.А. Заметки о художественной школе имени К. Ф. Фан-дер-Флита [Електронний ресурс] / А. А. Ивановский. – Режим доступу : <http://www.pskovcity.ru/hron20029.htm> (Назва з екрана).
83. Історія української архітектури / Ю.С. Асєєв, В.В. Вечерський, О.М. Годованюк та ін.; За ред. В.І. Тимофієнка. – К. : Техніка, 2003. – 472 с.
84. Кам'янець-Подільський : Туристичний путівник. – Львів-Кам'янець-Подільський : «Центр Європи», 2003. – 320 с.
85. Каменська Л. Дворянин, чужа, класово ворожа людина.... Кость Кржемінський, хто він насправді? / Л. Каменська // Україна. – К., 1993. – № 18.
86. Камінська Л. К. Короткий життєопис художника Кржемінського К. І. / Л.К. Камінська // Подільське братство, 1993. – №3. – С. 55-56.
87. Кейван І. Володимир Січинський – архітект, мистець-графік, мистецтвознавець, дослідник / І. Кейван. – Торонто : Євшан-зілля, 1957.
88. Касіян В. Українська радянська графіка / В. Касіян. – К., 1959. – 46 с.
89. Киевская старина. – Ежемесячник. – Исторический журнал. – Год двадцать третий. – Том LXXXIV, 1904. – Апрель. – С.123-124.
90. Климчук О. Час цвітіння / О. Климчук // Україна. – К. – №8, 1989. – С. 12-13.
91. Коваленко О.М. Перші народні пересувні виставки В.К. Розвадовського на Україні, 1904-1906 рр. // Український історичний журнал. – К., 1968. № 10. – С.105-112.
92. Ковальчук А.М. В. Гагенмейстер та художньо-промислова школа в Кам'янці-Подільському / А.М. Ковальчук // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол. : Л.П.

Станіславська (відп. за ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – 296 с. – С. 269-277.

93. Ковальчук А.М. Історичні передумови виникнення мистецького осередку на Поділлі / А.М. Ковальчук // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору : збірник наукових праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 212 с. – С. 87-92.

94. Козлова Н. Художник і педагог / Н. Козлова // Прапор жовтня, 1987. – 27 червня. – С. 4.

95. Козлова Н.К. Перші сторінки історії музею / Н.К. Козлова // Музей і Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 9-11.

96. Комарніцький О.Б. Володимир Гагенмейстер: Кам'янець-Подільський період біографії / О.Б. Комарніцький, О.М. Завальнюк // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору : збірник наукових праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 212 с. – С. 93-98.

97. Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України (2010 – квітень 2011 рр.) : здобутки і перспективи / О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – 52 с.

98. Кондаков С.Н. Юбилейный справочник Императорской Академии художеств, 1764-1914 / С.Н. Кондаков. – [Спб., 1915]. – Ч.2. – С. 303.

99. Конишева М. Поділля у творчості художника-графіка В.М. Гагенмейстера / М. Конишева // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої сторіччю від дня заснування Кам'янець-Подільського історичного музею заповідника «Музей і Поділля». – Кам.-Под., 1990. – С. 86.

100. Костриця М.Ю. Національне краєзнавство : актуальні питання теорії і методології / М.Ю. Костриця // Історичне краєзнавство в системі освіти : здобутки, проблеми, перспективи : Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – 424 с. – С. 3-9.
101. Котляр Є. Вырванные еврейские страницы: по следам изданий по иудаике Владимира Гагенмейстера / Є. Котляр // ЦАЙТШРИФТ. Журнал по изучению еврейской истории, демографии и экономики, литературы, языка и этнографии. – Мінск-Вільнюс : Petro Ofsetas, 2012. – Т. 7 (2). – С. 64-81.
102. Кравець М.С. Культурологія : навчальний посібник / М.С. Кравець, О.М. Семашко, В.М. Піча та ін. – Львів, 2003. – 353 с.
103. Крвавич Д. Мистецька освіта в Україні на сучасному етапі / Д. Крвавич // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Філософія освіти. Збірник наукових праць Львівського науково-практичного центру. Вип. 4. – Львів : Світ, 1999. – С. 166-171.
104. Кржемінський К.І. Стінні розписи на Уманщині / К.І. Кржемінський. – Кам'янець-Подільський, 1927. – 18 с. : 50 іл.
105. Кржемінський К.І. Пам'ятки єврейського мистецтва на Поділлі. Мацеви (Надгробки) / К.І. Кржемінський. – Кам'янець-Подільський, 1926. – 18 с. : 50 іл.
106. Кржемінський К.І. Хати с. Ходоровець. – Альбом літографій / К.І. Кржемінський. – Кам'янець-Подільський, 1927 : іл.
107. Кржемінський К., Гагенмейстер В. Архітектура та стінні розписи синагоги м[істеч]ка Смотрич: Видання Кам'янецької художньо-промислової профшколи ім. Сковороди. Кам'янець-Подільський, 1929 : іл.
108. Кудрицький А.В. Митці України / А.В. Кудрицький // Енциклопедичний довідник. – К. : Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана 1992. – 846 с.
109. Кульбовський М.І. З подільського кореня (нарис) / М.І. Кульбовський. – Хмельницький: Евріка, 2003. – 200 с.

110. Курневич М.В. З приводу II конференції педагогічних Вузів Поділля / М.В. Курневич // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1926. – С. 9-14.
111. Кучеренко В. Наполеон Орда – майстер вестити / В. Кучеренко, С. Швець-Машкара, С. Юрченко. // Хроніка ХІХ ст. : український культурологічний альманах, 2000. – С. 30-35.
112. Кушнір Б.М. Історичний музей-заповідник і школи (50-60 роки) / Б.М. Кушнір // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 21-22.
113. Лаврська школа // Україна і Культура. – К.: Товариство «Знання», 1993. – Вип. 26-27. – С. 346-348.
114. Лагутенко О. Нариси з історії української графіки ХХ століття / О. Лагутенко. – К. : Грані-Т, 2007. – 168 с.
115. Лагутенко О. Українська графіка першої третини ХХ століття / О. Лагутенко. – К. : Грані-Т, 2006. – 240 с.
116. Лобановський Б.Б. Українське мистецтво другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Б.Б. Лобановський, П.І. Говдя. – К. : Мистецтво, 1989. – 206 с.
117. Ляшенко І.Ф. Українська художня культура: Навч. Посібник / І.Ф. Ляшенко. – К.: Либідь, 1996. – 416 с.
118. Майстер пензля : Наша вітальна листівка // Прапор Жовтня. – 1971. – 12 лютого. – С. 3.
119. Макарова Л.В. Документальні поштові листівки кінця ХІХ – початку ХХ ст. – важливе джерело вивчення культури та побуту подолян / Л.В. Макарова // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – Т.13 : Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – С. 359-366.
120. Матвієв М. Музи нашого міста / М. Матвієв, А. Паравійчук // Прапор жовтня. – Кам'янець-Подільський, 20 липня 1971, № 113 (4634). – С. 4.

121. Митці України : Енциклопедичний довідник / За редакцією А. В. Кудрицького. – К., 1997. – 700 с.
122. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1969. – 191 с. : іл.
123. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Л. В. Баженов, І. С. Винокур, О. М. Завальнюк та ін. – Хмельницький облполіграфвидав, 1990. – 326 с.
124. Наука і культура. Україна: Щорічник / О. Сергієнко та ін. – К.: Т-во «Знання», 1966. – Вип. 22. – 1988. – С.520.
125. Національна спілка художників України : Альбом до 70-річчя НСХУ. – К. : редакція журналу «Образотворче мистецтво», 2009. – 271 с.
126. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» : історія, сьогодення, перспективи. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 48 с.
127. Овдієнко В. «Книжкове мистецтво на Україні (1917-1974) / В. Овдієнко. – Львів : Вища школа, 1974. – 22 с.
128. Осетрова Г.О. Поділля пензлем іноземців / Г.О. Осетрова // Прапор жовтня, 1989. – 9 вересня. – С. 4.
129. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі: найближчі завдання та потреби і роль в краєзнавчій праці Кабінету Виучування Поділля / В. Отамановський. – Вінниця, 1926. – С. 6-7.
130. Павлюк С.П. Українське народознавство: Навч. Посібник / С.П. Павлюк, Г.Й. Горин, Р.Ф. Кирчів. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.
131. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Ил. Справ.-каталог / Н. Л. Жариков и др. – К.: Будівельник, 1983. – 328 с.
132. Паравійчук А. Г. Кам'янець-Подільський від минулого до сучасного. Хронологія основних подій / А. Г. Паравійчук // Подільське братство. – 1993. – №3. – С.16-25.

133. Паравійчук А. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність / А. Паравійчук // Тези доп. історико-краєзнавчої конф. – Хмельницький, 1965. – С. 110-111.
134. Паравійчук А. Носій великого мистецтва / А. Паравійчук // Радянське Поділля. –1973. – С. 4.
135. Паравійчук А.Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа / А. Г. Паравійчук // Народна творчість та етнографія. – К., 1984. – №1 (185). – С. 85-86.
136. Паравійчук А. Школа Гагенмейстера / А. Паравійчук // Жовтень. – К., 1983. – №4. – С. 105-107.
137. Перепадя В. В. Художньо-педагогічна конференція 1926 року / В.В. Перепадя, Ю.П. Лащук // Високе призначення радянського мистецтва. – Львів : Видавниче об'єднання «Вища школа», 1975. – С. 63.
138. Перепадя В.В. З історії художньо-промислової школи в Кам'янці-Подільському / В.В. Перепадя, Ю.П. Лащук // Високе призначення радянського мистецтва. – Львів : Видавниче об'єднання «Вища школа», 1975. – С. 87-106.
139. Петров М. Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII (Історіографія. Джерела) / М.Б. Петров. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – 384 с.
140. Пламєницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К. Томашевича 1673-1679 рр. : до проблеми дослідження української ведуги / О. Пламєницька // Архітектурна спадщина України. – К. : Українознавство, 1996. – С. 83-84.
141. Поділля / Л.Ф. Артюх, В.Г. Балушок, З.Є. Болторович та ін. – К.: Видавництво НКЦ Доля, 1994. – 504 с.
142. Подобна Т. Оддаєння добром / Т. Подобна // Прапор жовтня. – Кам'янець-Подільський, 18 серпня 1990. – С. 3.

143. Попик О.І. Художня освіта України ХХ століття / О.І. Попик // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського педагогічного університету. – Кам'янець-Подільський. – 2002. – Частина II. – С.130-135.
144. Попик О.І. Художня освіта української діаспори кінця ХІХ – початку ХХ століття / О.І. Попик // Наука і сучасність. – 2002.– №35. – С.166-173.
145. Попик О.І. Мистецька освіта Хмельниччини / О.І. Попик // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – К.: Видавництво УАДУ.– 2001. – №2.– Частина I. – С.271-272.
146. Попик О.І. Подільський художник-педагог / О.І. Попик // Мистецтво та освіта. – 2001. – №4. – С.39-41.
147. Попик О. І. Розвиток художньої освіти на Поділлі в кінці ХІХ – на початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. І. Попик. – К., 2003. – 22 с.
148. Попсуй Е.В. Перші сячі прекрасного на Поділлі / Е.В. Попсуй. – Рукопис директора дитячої художньої школи Кам'янця-Подільського, 1975. – 72 с.
149. Православная Подолия. Еженедельник Подольской епархии. (год издания IV). Под редакцией протоиерея Е. Сецинского. Кам.-Под.: тип. Свято-Троицкого братства. №49, 1909. – 1274 с.
150. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі : історія і сучасність / В.С. Прокопчук. – К. : Рідний край, 1995. – 84 с.
151. Православная Подолия. Еженедельник Подольской епархии. (год издания IV). Под редакцией протоиерея Е. Сецинского. Кам.-Под., тип. Свято-Троицкого братства. №49. – 1909. –1274 с.
152. Прусліна Н.К. Русская керамика / Н.К. Прусліна. – М., 1974. – 223 с.
153. Рибалко О. Знайдено в архівах: Шкіц до життєпису В. Свідзинського / О. Рибалко // Вітчизна, 1989. – №1. – С. 146.
154. Роот Н. Очерк деятельности Каменец-Подольской художественно-ремесленной учебной мастерской: Учебная программа, 1909-1913 / Н. Роот //

Художественно-промышленные учебные заведения на Всероссийской выставке 1913 г. в г. Киеве. – К., 1913. – С. 12-24.

155. Рот Н. Работы первого выпуска учащихся Каменец-Подольской художественно-ремесленной учебной мастерской за 3 года ее деятельности / Н. Рот // Художественно-промышленные учебные заведения на Всероссийской выставке 1913 г. в г. Киеве. – К., 1913. – С. 73-95 : іл.

156. ДІАХО – Про Кам'янецьку художню керамічну майстерню. – Документ №167, арк.1 // Відділ «Культура», 1919.

157. Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX-начала XX века / В.В. Рубан. – К.: Наукова думка, 1985. – С.133-149.

158. Русская школа. Общепедагогический журнал для учителей и деятелей по народному образованию / Под ред. Я. Я. Гуревича. – Двадцать пятый год издания. – №1. – С.-Петербург, январь 1914. – С.182-223.

159. Русская школа. Общепедагогический журнал для школы и семьи / Под редакцией Я.Г. Гуревича и Я.Я. Гуревича. – Четырнадцатый год издания. – №9. – С.-Петербург : Типография И. Н., сентябрь 1903. – С. 83-86.

160. Рябий М. Дещо про художника В'ячеслава Розвадовського / М. Рябий // НТЕ. – К., 1972. – №4. – Лип.-серп. – С. 104-105.

161. Савчук В.О. Народно-мистецька спадщина Поділля у контексті історико-краєзнавчого руху 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. / В.О. Савчук // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору : збірник наукових праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 212 с. – С. 6-12.

162. Свидзинский В.Е. Ткацкий промысел / В.Е. Свидзинский // Кустарные промыслы Подольской губернии. – Киев, 1916. – С. 153.

163. Съцинскій Е. Опись предметовъ старины. Музей Подольскаго Историко-Археологическаго Общества / Е. Съцинскій. – Каменецъ-Подольскъ : Типографія Подольскаго Свято-Троицкаго Братства, 1909. – 105 с.

164. Семенова Н. Гагенмейстер / Н. Семенова // Подолянин. – 18 травня. – 2003. – С. 5.
165. Сергієнко О. М. Мистецтво України / О. М. Сергієнко // Наука і культура. – 1988. – №12. – 520 с.: іл.
166. Съцинскій Е. Опись предметовъ старины. Музей Подольскаго Историко-Археологическаго Общества / Е. Съцинскій. – Каменецъ-Подольскъ : Типографія Подольскаго Свято-Троицкаго Братства, 1909. – 105 с.
167. Сецінський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття, 1914 - 1924 рр. / Є. Сецінський // Україна. – К., 1926. – Кн. 1 (16). – С. 173.
168. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии / Е.Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольский, 1904. – вып. X. – С. 417-494.
169. Січинський В. Гагенмейстер В. Настінні паперові прикраси Кам'яниччини / В.Січинський // Мистецтво: орган асоціації незалежних українських мистців. Зошит IV, 1933. – С. 110-111.
170. Січинський В. Українське ужиткове мистецтво / В. Січинський. Альбом. – Ляйпціг: ОТТО ГАРРАССОВІЦ, 1944. – 50 с.
171. Січинський В.Ю. Видання мистецько-промислової школи в Кам'янці / В.Ю. Січинський // Українська книга. – Львів, 1937. – №1. – С. 20-23.
172. Січинський В.Ю. Вступ до українського краєзнавства / В. Ю. Січинський. – Прага, 1937. – 186 с.
173. Словник митців-педагогів України та з України у світі (1850-1950-і рр.). – Львів : Українські технології, 2002. – 144 с. : іл.
174. Словник художників України. – К. : Поліграфкнига, 1973. – С. 50.
175. Соколюк Л. Графіка бойчукістів / Л. Соколюк. – Харків-Нью-Йорк : видання часопису «Березіль» : видавництво М. П. Коць, 2002. – 224 с.
176. Соловей В.П. Заснування історичного музею-заповідника / В.П. Соловей // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції,

- присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол. : Л.П. Станіславська (відп. за ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – 296 с. – С. 13-19.
177. Соловей В.П. Історія музею в 20-30-ті роки / В.П. Соловей // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 12-15.
178. Соломонова Т.Р. Становлення державної системи охорони пам'яток історії, культури та природи на Поділлі (1917-1922) / Т.Р. Соломонова // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К. : АртЕк, 2006. – (304 с.: іл.). – С. 139-151.
179. Станкевич М.Є. Витинанка як вид народної художньої творчості / М.Є. Станкевич // Образотворче мистецтво. – 1980. – № 5. – С. 24-28.
180. Степовик Д.В. Українська графіка XVII-XVIII століть: Еволюція образної системи / Д.В. Степовик. – К., 1982.
181. Табенська Ю.О. Традиції жанру «livre d'artiste» у видавничій діяльності В. Гагенмейстера / Ю.О. Табенська // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору : збірник наукових праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 212 с. – С. 143-147.
182. Трембіцька Л.А. Подільський краєзнавець Володимир Гагенмейстер // Л.А. Трембіцька // Історичне краєзнавство в системі освіти України : здобутки, проблеми, перспективи : Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – С. 347-350.
183. Трубочанінов С.В. Відображення в експозиції і фондах музею культурного життя Кам'янця-Подільського в роки громадянської війни / С.В. Трубочанінов // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування

Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 83-84.

184. Українська академія друкарства : історико-біографічний довідник (1930-2010) [Текст] / О.В. Мельников. – Львів : Укр. акад. друкарства, 2010. – 589 с.

185. Українська графіка XI – початку XX ст. : Альбом // Авт.-упоряд. А.Ю. В'юник. – К. : Мистецтво, 1994. – 326 с.

186. Українська культура : історія і сучасність : Навч. Посібник / За ред. Черепанової С.О. – Львів : Світ, 1994. – 456 с.

187. Українська культура : Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. – К. : Либідь, 1993. – 592 с. ; іл.

188. Урсу Н.А. Художественное образование в Каменце-Подольском в XIX – первой половине XX века / Н.А. Урсу // Философия образования и искусство. III Кагановские чтения. Материалы всероссийской конференции 18 мая 2009 года. – СПб., Санкт-Петербургское философское общество, 2010. – (242 с.). – С. 188-197.

189. Урсу Н. Вогонь душі, крилате каяття і сутінки бажання / Н. Урсу, С. Кабачинська // Подолянин, 8 травня 1996. – С. 2.

190. Урсу Н.О. Декоративно-прикладне мистецтво / Н.О. Урсу, І.В. Березіна // Вища педагогічна освіта і наука України : історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька обл. / ред. рада вид. : В.Г. Кремень (гол.) [та ін.] ; редкол. тому : О.М. Завальнюк (гол.) [та ін.]. – К. : Знання України, 2010. – С. 132-143. Колективна монографія.

191. Урсу Н.О. Кам'янецька ведута / Н.О. Урсу // Пам'ятки культури України. – К., 2000. – № 3-4. – С. 22-30 : іл.

192. Урсу Н.О. Міський пейзаж у творчості сучасних митців Кам'яниччини / Н.О. Урсу // Сучасне мистецтво: Наук. зб. / Ін-т проблем сучас. мист-ва НАМ України; Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова), А.О. Пучков (заст. голови), О.В. Сіткарьова та ін. – К. : Фенікс, 2010. – Вип. VII. – 368 с. : іл. – С. 333-338.

193. Урсу Н.О. Педагогіка мистецтва у спадщині Володимира Гагенмейстера / Н.О. Урсу // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2002. – С. 216-223.
194. Федоренко С.М. Подільська «Просвіта» / С.М. Федоренко, В. М. Вінюкова // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 77-80.
195. Федоренко С.М. Подільський історик М.Я. Орловський / С.М. Федоренко // Музей і Поділля : Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 69-70.
196. Фенцур В. В. Національний заповідник «Кам'янець» : сьогодення і перспективи / В. В. Фенцур. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2004. – 60 с.
197. Філіповіч А. Покровитель милосердя. Святий брат Альберт, Адам Хмельовський. – Краків : Благодійне товариство ім. брата Альберта, 2009. – 50 с.
198. Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського наукового при Українській Академії наук товариства: Записки / Ю. Філь. – Т.1, 1928. – С. 91-99.
199. Хмельниччина. Фотоальбом / Упор. М. Дарманський. – Пряшів, Словаччина : Чорлі – POLYGRAF, 1996. – 180 с.
200. Хотюн Г.М. Сторінки історії музею (1949-1984) / Г.М. Хотюн // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 18-21.
201. Художня школа від учора до сьогодні : До 100-річчя художньої освіти на Поділлі. – Кам'янець-Подільський : ПП «ВІТА», 2006. – 36 с.
202. Циганюк В.Ф. Краєзнавство і заклади культури : проблеми, пошуки, знахідки [Електронний ресурс] / В.Ф. Циганюк. – Режим доступу : http://museum.vn.ua/articles/pod3/tsiganyuk_v_f_kraznavstvo_.html. – (Назва з екрана).

203. Шмагало Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст. : структурування, методологія, художні позиції / Р.Т. Шмагало. – Львів : Українські технології, 2005. – 528 с. : іл.
204. Штогрин А.М. Художній доробок В. Гагенмейстера у контексті мистецької освіти на Поділлі / Штогрин А.М., Штогрин А.О. // Мистецька спадщина Поділля у контексті полікультурного європейського простору : збірник наукових праць за результатами Міжнародного науково-практичного семінару. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 212 с. – С. 159-164.
205. Шулик А.Г. Історичні передумови виникнення локальної школи графіки на землях Кам'яниччини у ХХ ст. / А. Г. Шулик // Проблеми сучасності : мистецтво, культура, педагогіка : зб. наук. пр. / Луган. держ. ін-т культури і мистецтв ; за заг. ред. В. Л. Філіппова. – Вип. 18. Луганськ : ЛДІКМ, 2011. – 252 с. – С. 221-231.
206. Шулик А.Г. Графічна діяльність В. Гагенмейстера на тлі існування художньо-промислової школи у Кам'янці-Подільському / А.Г. Шулик // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв [Текст] : зб. наук. пр. / за ред. Даниленка В. Я. – Х. : ХДАДМ, 2011. – 244 с. – С. 170-173.
207. Шулик А. Г. Художньо-педагогічна діяльність митців-графіків Кам'яниччини у ХХ ст. / А. Г. Шулик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. – Тернопіль, 2011. – Вип. 2/2011. – 210 с. – С. 187-192.
208. Щербаківський Д. Памятки мистецтва на Правобережжі. Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік / Д.Щербаківський. – Київ, 1927. – С. 191-209.
209. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. 11-е стереотипное издание до 33-го тома под ред. Ю. С. Гамбарова и др. Т. 1. – 1917. – 886 с.
210. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Województwo podolskie / R. Aftanazy. – Wrocław, 1996. – 447 s.

211. Encyklopedia Popularna PWN. Wydanie piąte. – Państwowe wydawnictwo naukowe. – Warszawa, 1982. – s. 912.
212. Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski. Szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Wilno, 1915. – 106 s.
213. Rolle J. (Dr. Antoni J.) Zameczki podolskie na kresach multańskich / (Dr. Antoni J.) Rolle. – Warszawa, 1880. – T. 3. – 290 s.
214. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających : malarze, rzeźbiarze, graficy. Zespół redakcyjny : Jolanta Maurin-Białostocka i in. – OSSOLINEUM. – T. II. – s. 468-469.
215. Słownik biograficzny teatru polskiego. – Warszawa, 1973. – S. 218.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

216. **Державний архів Вінницької області (ДАВО).** – Ф. Р-254, оп. 1, спр. 43, арк. 141-142.
217. **Державний архів Харківської області (далі ДАХО).** – Ф. 267, оп. 1, спр. 38. – 1800 р.
218. ДАХО – Ф. 267, оп. 1, спр. 24. – 1798 р., арк.1.
219. ДАХО – Ф. 267, оп. 1, спр. 38. – 1800 р., арк.16 зв.-17.
220. **Державний історичний архів Хмельницької області (далі ДІАХО).** – Ф. 302, оп.1, спр. 9. – Curriculum Vitae В.Н. Гагенмейстера.
221. ДІАХО – Ф. Р – 1492, оп. 1, спр. 4, арк. 1,3, 11,29. – Матеріали художньо-промислової школи.
222. ДІАХО. – Ф. Р – 1492, оп. 1, спр. 13, арк. 32. – Матеріали художньо-промислової школи.
223. ДІАХО. – Ф. Р – 1492, оп. 1, спр. 43, арк. 13,14. Матеріали художньо-промислової школи.
224. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 14. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 1. – Новий герб міста Кам'янця-Подільського // Прапор жовтня. – 15 вересня. – 1967. – С. 2.

225. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 14. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 1. – Подолян М. Художник і вихователь / М. Подолян // Прапор жовтня. – 7 грудня. – 1961. – С. 3.
226. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 14. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 1. – Слободян. М. Художник / М. Слободян // Радянське Поділля. – 7 грудня. – 1961. – С. 2.
227. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 14. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 1. – Яніш. В. Пам'ятники старовини у творах митців / В. Яніш // Молода гвардія. – 18 червня. – 1967. – С. 3.
228. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 15. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 2. – Корецька В. Про красу рідного міста / В. Корецька // Робоча газета УРСР. – 12 жовтня. – 1971. – С. 2.
229. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 15. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 2. – Розвадовський К. Дякуємо / К. Розвадовський // Прапор жовтня. – 29 листопада. – 1975. – С. 2.
230. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 15. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 2. – Рябинский И. Эхо истории / И. Рябинский // Слава родини. – 1 марта. – 1969. – С. 4.
231. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 15. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 2. – Хотюн Г. Запрошуємо в світ прекрасного / Г. Хотюн // Радянське Поділля. – 11 січня. – 1972. – С. 4.
232. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 15. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 2. – Шемега Т. Виховання красою / Т. Шемега // Прапор жовтня. – 27 травня. – 1977. – С. 3.
233. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 16. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 3. – Кам'янець-Подільський очима художника // Прапор жовтня. – 20 серпня. – 1986. – С. 2.

234. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 16. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 3. – Фірштейн. Ц. Герб Поділля / Ц. Фірштейн // Прапор жовтня. – 17 березня. – 1984. – С. 3.
235. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 17. – Авторський альбом (газетні статті, роботи, зразки). – Т. 4. – Іванова Л. Звідки беруться фонди / Л. Іванова // Прапор жовтня. – 18 лютого. – 1990. – С. 4.
236. ДІАХО – Ф. Р – 1492. – Отчёт о состоянии Каменец-Подольской художественно-ремесленной учебной мастерской за 1912-1913 учебный год. Каменец-Подольский, 1913. – С. 1.
237. ДІАХО – Ф. Р. – 1492. оп. 1, спр. 30. – Отчёт о состоянии Каменец-Подольской художественно-ремесленной учебной мастерской за 1913-1914 учебный год. Каменец-Подольский, 1914. – С. 2, арк. 6.
238. ДІАХО – Ф. Р – 1492, оп. 1, спр. 28. – Отчёт о состоянии Каменец-Подольской художественно-ремесленной учебной мастерской за 1913-1914 учебный год. Каменец-Подольский, 1914. – С. 2, арк. 6.
239. ДІАХО – Ф. Р – 1492, оп. 1, спр. 28. – Отчёт о состоянии Каменец-Подольской художественно-ремесленной учебной мастерской за 1913-1914 учебный год. Каменец-Подольский, 1914. – арк. 12.
240. ДІАХО – Ф. Р – 1492, оп. 1, спр.1. – Отчёт о состоянии Каменец-Подольской художественно-промышленной мастерской, 1919. – арк. 3.
241. ДІАХО – Ф. Р – 1492, оп. 1, спр. 18. – Отчёт о состоянии Каменец-Подольской художественно-промышленной школы им. Г. Сковороды, 1923. – арк. 24, 28, 62, 64.
242. ДІАХО – Ф. Р – 1492, оп. 1, спр. 5. – Отчёт о состоянии Каменец-Подольской художественно-промышленной профессиональной школы им. Г. Сковороды, 1923. – арк. 4.
243. ДІАХО – Ф. Р – 1492, оп. 1, спр.19. – Отчёт о состоянии Каменец-Подольской художественно-промышленной профессиональной школы им. Г. Сковороды, 1923. – арк. 13.

244. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 18. – Публікації про автора в пресі. – Кабачинська С. Художник, палітра і Кам'янець / С. Кабачинська // Подолянин. – 23 серпня. – 1996. – С. 4.
245. ДІАХО – Ф. Р-3051, оп. 1, спр. 21. – Вхідна кореспонденція художника Д. Брика. – З особистого листування Д. Брика і родини Розвадовських. – арк. 18.
246. ДІАХО – Статут виробничого творчого кооперативного товариства працівників образотворчого мистецтва. – Документ №21, арк. 1-2 // Відділ «Культура».
247. ДІАХО – Про Кам'янецьку художню керамічну майстерню. – Документ №167, арк.1 // Відділ «Культура»,1919.
248. **Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі – КПДІМЗ).** – КПДІМЗ – Кгр – 1040. – Естамп. Карвасари. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.
249. КПДІМЗ – Кгр – 1354. – Листівка поштова. – Естамп. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.
250. КПДІМЗ – Кгр – 1355. – Естамп. – Зразок керамічної тарілки. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1923.
251. КПДІМЗ – Кгр – 1356. – Літографія. Зразки керамічних форм. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола,1923-24.
252. КПДІМЗ – Кгр – 1456. – Літографія. Керамічний дзбан з однією ручкою. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола,1923-24.
253. КПДІМЗ – Кгр – 1457. – Літографія. Глечик з двома вухами. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1923-24.
254. КПДІМЗ – Кгр – 1461. – Літографія. Декоративна таріль з рослинним орнаментом. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1923-24.
255. КПДІМЗ – Кгр – 1472. – Гагенмейстер В. М. Літографія. Турецький мінарет. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1923-24.

256. КПДІМЗ – Кгр – 1476. – Гагенмейстер В. М. Літографія. Вид на стару фортецю з боку Руських фільварок. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 20-ті роки.
257. КПДІМЗ – Кгр – 1478. – Гагенмейстер В. М. Літографія. Триумфальна арка. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1923-24.
258. КПДІМЗ – Кгр – 1479. – Гагенмейстер В. М. Літографія. Гончарна башта. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1923-24.
259. КПДІМЗ – Кгр – 1481. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Руська брама. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
260. КПДІМЗ – Кгр – 1483. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Подільська баба в опанчі. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
261. КПДІМЗ – Кгр – 1484. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Турецький мінарет. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1922-24.
262. КПДІМЗ – Кгр – 1485. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Листівка. Карвасари. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
263. КПДІМЗ – Кгр – 1486. – Гагенмейстер В. М. Літографія. Портрет Руданського. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.
264. КПДІМЗ – Кгр – 1487. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. З книги альбому «Стінні розписи на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
265. КПДІМЗ – Кгр – 1488. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. З книги альбому «Стінні розписи на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
266. КПДІМЗ – Кгр – 1490. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. З книги альбому «Стінні розписи на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.

267. КПДІМЗ – Кгр – 1491. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. 3 книги альбому «Стінні розписи на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
268. КПДІМЗ – Кгр – 1494. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. 3 книги альбому «Стінні розписи на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
269. КПДІМЗ – Кгр – 1495. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. 3 книги альбому «Стінні розписи на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
270. КПДІМЗ – Кгр – 1519. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. 3 книги альбому «Стінні розписи на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
271. КПДІМЗ – Кгр – 1646. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. Старий план Кам'янця-Подільського. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
272. КПДІМЗ – Кгр – 1647. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. Музейний провулок. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.
273. КПДІМЗ – Кгр – 1648. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. Вуличка в старому місті. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.
274. КПДІМЗ – Кгр – 1649. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. Гончарна башта. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.
275. КПДІМЗ – Кгр – 1650. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. Стара міська башта. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.
276. КПДІМЗ – Кгр – 1651. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. Дзвіниця Вірменського костюлу. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1929.
277. КПДІМЗ – Кгр – 1652. – Гагенмейстер В. М. Автолитографія. Триумфальна арка. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1929.

278. КПДІМЗ – Кгр – 1653. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Турецький мінарет. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
279. КПДІМЗ – Кгр – 1654-1655. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Стара фортеця до 1875 р. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1929.
280. КПДІМЗ – Кгр – 1656. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Замкова брама Станіслава Августа в 1875р. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1929.
281. КПДІМЗ – Кгр – 1657. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Портал старого будинку. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1929.
282. КПДІМЗ – Кгр – 1658. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Іоанно-Предтеченська церква. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
283. КПДІМЗ – Кгр – 1660. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. – Костел. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
284. КПДІМЗ – Кгр – 1661. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. – Стара фортеця. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
285. КПДІМЗ – Кгр – 1662. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Вітряна башта. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
286. КПДІМЗ – Кгр – 1664. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Руська брама. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола. 1928.
287. КПДІМЗ – Кгр – 1665. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Домініканський собор. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
288. КПДІМЗ – Кгр – 1688. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Триумфальні ворота кафедрального костелу. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.

289. КПДІМЗ – Кгр – 1711. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Міська ратуша. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.
290. КПДІМЗ – Кгр – 1712. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Ворота Станіслава Августа. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.
291. КПДІМЗ – Кгр – 2014. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Тринітарський костел. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.
292. КПДІМЗ – Кгр – 1477. – Літографія. Зразок керамічного глечика. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1923.
293. КПДІМЗ – Кгр – 1480. – Гагенмейстер В. М. Літографія. Руська брама. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
294. КПДІМЗ – Кгр – 1482. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Руська брама. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
295. КПДІМЗ – Кгр – 1492. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. З книги альбому «Стінні розписи на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
296. КПДІМЗ – Кгр – 1526. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. З книги альбому «Стінні розписи на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
297. КПДІМЗ – Кгр – 1659. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Стара фортеця. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1928.
298. КПДІМЗ – Кгр – 1689. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. Башта Кармелюка старої фортеці. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола.
299. КПДІМЗ – Кгр. 1489. – Гагенмейстер В. М. Автолітографія. З книги альбому «Стінні розписи на Поділлі». – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
300. **Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі КПМДА).** – Ф. – 1492, оп. 1, спр. 7. – арк. 6.

301. **Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» (Далі НІАЗ).** [без сигнатури]. – Н. Орда. Кам'янець над річкою Смотрич (губ. Подільська) – інв. № 765.
302. **Національний художній музей України (далі НХМУ).** Документально-архівний відділ. Колекція фотографій и репродукцій, зібраних Н. Ф. Біляшевським та Д. М. Щербаківським. – Ф. 33, оп. 3, од. зб.: 1, 3, 4, 6-8, 14-16, 17, 19-25, 27-29, 31-33.
303. НХМУ. – Літографські аркуші видання школи В. Гагенмейстера. – ДО. – Ф. 33, оп. 3. – 24 с.
304. **Приватний архів Бориса Негоди (далі ПАБН).** – Олесько Л. Акватинта – це, на жаль, не сучасно (вирізка з невідомої газети).
305. ПАБН – Урсу-Яворська Н. Вогонь душі, крилате каяття і сутінки бажання / Н. Урсу-Яворська, С. Кабачинська // Подолянин. – С. 2.
306. **Приватний архів Ольги Ерн (далі ПАОЕ).** – Владимир Николаевич Гагенмейстер (1887-1938) // Путеводитель по выставке. – Хмельницький : Облполиграфиздат, 1987.
307. ПАОЕ – Вишивки низзю с. Орлівка на Тульчинщині. / за редакцією В. Гагенмейстера та проф. В. Герасименка; текст В. Гагенмейстера, малюнки учня К. Ременюка. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1929. – 35 с. : 25 іл.
308. ПАОЕ – Владимир Николаевич Гагенмейстер (1887-1938) // Путеводитель по выставке. – Хмельницький : Облполиграфиздат, 1987.
309. ПАОЕ – Гаврилюк Ю. Спогади про В. Гагенмейстера.
310. ПАОЕ – Гагенмейстер. В.М. Видавничі знаки Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи, б. р.
311. ПАОЕ – Гагенмейстер В.М. Мистецтво Єгипту в малюнках. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
312. ПАОЕ – Гагенмейстер В.М. Настінні паперові прикраси Кам'яниччини. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.

313. ПАОЕ – Гагенмейстер В.М. Настінні розписи Кам'яниччини. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
314. ПАОЕ – Гагенмейстер. В.М. Портрет Розвадовського. – 1920-ті.
315. ПАОЕ – Гагенмейстер. В.М. Стара фортеця (фрагмент). – 1926.
316. ПАОЕ – Гагенмейстер. В.М. Хрестовоздвиженська церква. – 1920-ті.
317. ПАОЕ – Гагенмейстер. В.М. Екслібриси В. Гагенмейстера. – 1927.
318. ПАОЕ – Лист Василя Касіяна до Ольги Володимирівни Ерн-Гагенмейстер від 21 травня 1974.
319. ПАОЕ – Лист І. Бугаєвича до Ольги Володимирівни Ерн-Гагенмейстер від 26 грудня 1970.
320. ПАОЕ – Лист С. Таранушенка до Ольги Володимирівни Ерн-Гагенмейстер від 25 жовтня 1970.
321. ПАОЕ – Лист Федіра Семеновича Ентеліса до Ольги Володимирівни Ерн-Гагенмейстер від 1 липня 1972.
322. ПАОЕ – Лист Андрія Паравійчука до Ольги Володимирівни Ерн-Гагенмейстер від 8 листопада 1970.
323. ПАОЕ – Лілія та Віталій Іваневичі. З історії співпраці відомих українських арт-малярів В. Гагенмейстера та В. Січинського // Персоналії краєзнавців Поділля.
324. ПАОЕ – Поділля. Гутне скло / за ред. В. Гагенмейстера і М. Олійника, обгортка і малюнки В. Гагенмейстера. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
325. ПАОЕ – Прикраси подільських метрик XVIII ст. (матеріали до вивчення української графіки) / за ред. В. Гагенмейстера і М. Олійника. – Кам'янець-Подільський : Художньо-промислова профшкола, 1930.
326. ПАОЕ – Список учащихся въ Петроградскомъ Центральномъ Училищѣ технического рисованія барона Штиглица, удостоенныхъ званія художника по прикладному искусству или ученаго рисовальщика, съ посылкою за

границу, а также учащихся, работы которыхъ были приобрѣтены Училищемъ или премированы на экзаменахъ въ 1913 г. – С. 1-3.

327. ПАОЕ – Спогади про В. Гагенмейстера Ю. Гаврилюка.

328. ПАОЕ – Товтри Західного Поділля / текст проф. В. Гериновича, художня редакція та малюнки В. Гагенмейстера. – Кам'янець-Подільський : Художньо-індустріальна профшкола, 1930.

329. ПАОЕ – Устав Каменец-Подольской художественно-ремесленной учебной мастерской. – Каменец-Подольский: Тип. Св. Троицкого братства, 1909. – 4 с.

330. ПАОЕ – Устав Каменец-Подольской художественно-ремесленной учебной мастерской. – Каменец-Подольский : Тип. С.Д. Клигера, 1911. – 31 с.

331. ПАОЕ – Шаврін В. Колектив Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи ім. Г.С. Сковороди: Кольоровий шарж. Автолитографія. – К.-П. : КПХПШ, 1926.

332. **Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка (ХДНБ).** – Жолтовський П. Автобіографія. Рукопис. – Ф. 23. – Р-193.

333. **Хмельницький обласний художній музей (далі ХОХМ).** – ГР-855. – Гагенмейстер. В.М. Триумфальна арка. Фрагмент. – 1920-ті.

334. ХОХМ – ГР-856. – Гагенмейстер. В.М. Тринітарський костел – 1920-ті.

335. ХОХМ – ГР-857. – Гагенмейстер. В.М. Церква. – 1920-ті.

336. ХОХМ – ГР-858. – Гагенмейстер. В.М. Фортеця. – 1920-ті.

337. ХОХМ – ГР-859. – Гагенмейстер. В.М. Арка Кафедрального костелу. – 1920-ті.

338. ХОХМ – ГР-860. – Гагенмейстер. В.М. Ворота Станіслава Августа. – 1928.

339. ХОХМ – ГР-861. – Гагенмейстер. В.М. Вітряні ворота. – 1920-ті.

340. ХОХМ – ГР-862. – Гагенмейстер. В.М. Стара міська ратуша. – 1927.

341. ХОХМ – ГР-863. – Гагенмейстер. В.М. Руські ворота. – 1920-ті.

342. ХОХМ – ГР-864. – Гагенмейстер. В.М. Турецький мінарет. – 1928.

343. ХОХМ – ГР-866. – Гагенмейстер. В.М. Граючий на лірі. – 1920-ті.

344. ХОХМ – ГР-869. – Гагенмейстер. В.М. Будинок Халіла Баши. – 1920-ті.

345. ХОХМ – ГР-870. – Гагенмейстер. В.М. Коваль. – 1920-ті.
346. ХОХМ – ГР-871. – Гагенмейстер. В.М. Стара фортеця. – 1920-ті.
347. ХОХМ – ГР-872. – Гагенмейстер. В.М. Кам'янець-Подільський. – 1920-ті.
348. ХОХМ – ГР-873. – Гагенмейстер. В.М. Фігури порталу Домініканського костелу. – 1925.
349. ХОХМ – ГР-874. – Гагенмейстер. В.М. Портал старого будинку. – 1928.
350. ХОХМ – ГР-875. – Гагенмейстер. В.М. Площа. Почтова вулиця. – 1920-ті.
351. ХОХМ – ГР-877. – Гагенмейстер. В.М. Новопланівський міст. – 1928.
352. ХОХМ – ГР-878. – Гагенмейстер. В.М. Подільська баба. – 1922.
353. ХОХМ – ГР-879. – Гагенмейстер. В.М. Портрет Кармелюка. – 1920-ті.
354. ХОХМ – ГР-881. – Гагенмейстер. В.М. Гончарна вежа. – 1920-ті.
355. ХОХМ – ГР-883. – Гагенмейстер. В.М. Водоспад. – 1920-ті.
356. ХОХМ – ГР-885. – Гагенмейстер. В.М. Національний костюм Проскурівського округу. – 1920-ті.
357. ХОХМ – ГР-886. – Гагенмейстер. В.М. Національний костюм с. Мазники Кам'янецького округу. – 1920-ті.
358. ХОХМ – ГР-888. – Гагенмейстер. В.М. Подільський національний костюм. – 1920-ті.
359. ХОХМ – ГР-891. – Гагенмейстер. В.М. Розпис пічки в с. Адамівка. – 1924.
360. ХОХМ – ГР-892. – Гагенмейстер. В.М. Розпис пічки в с. Кизя на Кам'яниччині– 1926.
361. ХОХМ – ГР-893. – Гагенмейстер. В.М. Розпис миски (іл. до твору «Гончар Бацуца». – 1927.
362. ХОХМ – ГР-894. – Гагенмейстер. В.М. Горщик (іл. до твору «Гончар Бацуца». – 1927.
363. ХОХМ – ГР-895. – Гагенмейстер. В.М. Глечик з ручкою (іл. до твору «Гончар Бацуца». – 1927.
364. ХОХМ – ГР-896. – Гагенмейстер. В.М. Розпис пічки в с. Гута Морозовська – 1920-ті.

365. ХОХМ – ГР-903. – Гагенмейстер. В.М. Сонячний келих (іл. до твору «Гончар Бацуца». – 1927.
366. ХОХМ – ГР-908. – Гагенмейстер. В.М. Гончарна піч. – 1924.
367. ХОХМ – ГР-946-977. – Гагенмейстер В.М. Таблиці до книги «Вишивка низзю» (табл. №1-32). – 1929.
368. ХШ (фонди Кам'янець-Подільської дитячої художньої школи).
369. **Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМУ)** – Адамівка. Доповідь директора технікуму В.М. Гагенмейстера з екскурсії Кам'янець-Подільського худ.-пром. технікуму ім. Г. С. Сковороди до гончарів м. Зінькова і с. Адамівки на Поділлію від 22.09.1924 року (копія Ю. Гаврилюка). – Ф. 397, оп. 1, спр. 3. – 2 с.
370. ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп.1, спр. 6. – Біографія Володимира Гагенмейстера. – 1 с.
371. ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп.1, спр. 8. – Гагенмейстер Володимир Миколайович. – 1 с.
372. ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп.1, спр. 7. – Паравійчук А. Г. Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа і її краєзнавча діяльність. Рукопис. – 11 с.
373. ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп. 1, спр. 9. – Посвідчення Корецької Варвари Іванівни. – 1 с.
374. ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп. 1, спр. 10. – Свідетельство о смерті 20 января 1937 г. г. Киев ЗАГС Ленинского р-на від 28 мая 1971 г. – 1 с.
375. ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп. 1, спр. 5. – Свідоцтво і грамота для Дунаєвецької текстильної школи 1930 р. Виконані друком окрліт № 248 тир. 500. – Кам'янець-Подільський : Кам'янецька художньо-індустріальна школа. – 2 с.
376. ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп.1, спр. 13. – Програма вечора Кам'янець-Подільської художньої профшколи від 22 червня 1929 р. – 1 с.
377. ЦДАМЛМУ – Ф. 397, оп.1, спр. 13. – Таріфно-розціночна відомість на видачу заробітної плати співробітникам Кам'янець-Под. художньо-промислової

профшколи ім. Г. Сковороди за місяць-травень 1925 року від 19.05.1925 року. – 3 с.

378. ЦДАМЛМУ – Ф. 1138, оп. 1, спр. 248. – Екслібриси, зібрані Олексіївим Ростиславом Івановичем (колекція). – Кукуруза С. – 1937, 1969-1976 рр. – 30 арк.